

ELMAN QULİYEV

«HEYDƏRBABAYA
SALAM»
NECƏ VARSA

BAKI - „ELM“ 2001

Elmi redaktorlar:

prof. Xeyrulla Məmmədov
prof. Nizami Cəfərov

Rə'yçilər:

prof. Himalay Qasimov
dos. Tofiq Cahangirov
dos. Yaqub Babayev

Quliyev E. «Heydərbabaya salam» necə varsa.

Bakı, «Elm'''» nəşriyyatı, 2001, 110 səh.

ISBN 5-8066 - 1328 - 3

Kitabda dahi Şəhriyarın yaradıcılığının zirvəsi hesab edilən, hər bir azərbaycanlı üçün ana laylası qədər əziz olan «Heydərbabaya salam» poemasının təhlili aparılmış, əsərin çapı zamanı indiyə qədərki nəşrlərdə yol verilmiş bir sıra təhriflərə düzəlişlər olunmuşdur. Həmçinin M.Şəhriyarın, M.Rövşənzəmirin və Ə.Karəngin əsərlə bağlı fikirlərini özündə əks etdirən yazıları da kitaba daxil edilmişdir.

ÖN SÖZ ƏVƏZİ

Əziz oxucu! Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar (1906-1988) təkcə çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, həm də XX əsr Şərq şe'rinin nadir simalarındandır. Hələ keçən əsrin 30-40-cı illərində yaradıcılığı ilə İranda böyük uğur qazanan, 50-ci illərdə təxminən bu ədəbiyyatı öz tə'siri altında saxlayan Şəhriyar sənəti İran sərhədlərini aşaraq ətraf regionlarda da şöhrət tapmağa başlamışdır. Düzdür, Azərbaycanın quzey hissəsində sovet rejiminin qadağaları «bu gəlişin» qarşısına sün'i sədlər çəksə də milli - mə'nəvi maraq və ehtiyac Şəhriyar yaradıcılığının öz doğmaları arasında yayılmasının qarşısını ala bilməmişdir. Azərbaycanın quzeyində ustad Şəhriyar haqqında dövrü mətbuatda ilk yazının keçən əsrin 50-ci illərinin sonunda dərc edilməsinə baxmayaraq, sonrakı onilliklərdə bu yaradıcılığın həm tədqiq və öyrənilməsi, həm də nəşri geniş vüs'ət almışdır.

Ölkəmizdə Şəhriyar sənətinə olan böyük maraq son 40 ildə şairin bədii irsinin ayrı - ayrı nümunələri ilə yanaşı, yaradıcılığının zirvəsi olan «Heydərbabaya salam» poemasının da bir neçə dəfə nəşrinə gətirib çıxarmışdır. Şəhriyar haqqında aparılan tədqiqlər, əsərlərinin nəşri hazırda elə bir səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, nəticə e'tibarilə Azərbaycan oxucusu onun haqqında geniş mə'lumata malikdir. Lakin açıq e'tiraf etmək lazımdır ki, bu sahədə aparılan uğurlu işlərlə yanaşı, şairin əsərlərinin, xüsusilə «Heydərbabaya salam» poemasının nəşrində müəyyən təhriflərə yol verilmiş, orijinal mətndən fərqli olaraq söz və ifadə dəyişiklikləri özünə yer tapmışdır. Bu işə indiki mərhələdə Azərbaycanda Şəhriyar irsinin təbliğindən çox, onun əsərlərinin düzgün və təhrifsiz nəşrinin qayğısına qalmağın vacibliyini şərtləndirir.

Azərbaycanda «Heydərbabaya salam» poemasının ilk nəşri 37 il bundan əvvəl təsadüf edir. Bu müddət ərzində poema bir neçə dəfə (hər iki hissə ilə yanaşı, az hallarda

təkcə birinci hissə olmaqla) çap edilmiş və belə demək mümkünsə, çap prosesində tərtibçilər əvvəlki nəşrlərə istinad etmişlər. Ona görə də əvvəlki nəşrlərdə orijinaldan fərqli özünə yer tapmış səhv söz və ifadələr mexaniki olaraq sonrakı nəşrlərdə də təkrarlanmışdır. «Heydərbabaya salam» poemasının birinci hissəsi ustad Şəhriyarın şəxsən özünün iştirakı və nəzarəti ilə ilk dəfə 1954-cü ildə (1332, isfənd) Təbriz şəhərində çap edilmişdir. Şair poema ilə bağlı fikir və mülahizələrini də həmin kitaba əlavə etmişdir. Vaxtilə Şəhriyar Nima Yuşicin oğluna atasının əsərlərini çap etdiyinə görə yazdığı məktubların birində qeyd edirdi ki, «sənətkarın öz sağlığında əsərlərini çap etdirib oxuculara təqdim etməsi daha yaxşıdır. Belə olduqda əsərdə heç bir qüsurlar və xəməyə yol verilməz, oxucular əsəri düzgün mənimsəyər». Bu mə'nada ustadın bilavasitə iştirakı ilə nəşr olunan poemanın birinci hissəsi ayrı-ayrı tərtibçilər tərəfindən çapa hazırlanarkən istifadə üçün ən dəqiq mənbə kimi götürülə bilər.

Aparadığımız müqayisə və təhlillər onu göstərir ki, Azərbaycanda «Heydərbabaya salam» poemasının bir çox nəşrlərinin ayrı-ayrı bəndlərində bə'zi söz və ifadələr əsərin orijinal variantından fərqlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» poeması Azərbaycanda kitab şəklində müxtəlif formada 5 dəfədən çox çap edilmişdir. Bu gün Azərbaycan oxucusunun Şəhriyar yaradıcılığı ilə tanış olmasında həmin nəşrlərin hər birinin əhəmiyyəti böyükdür. Lakin Şəhriyar bədii irsindən daha çox nümunələrin toplandığı, o cümlədən «Heydərbabaya salam» poemasının hər iki hissəsinin çap olunduğu «Yalan dünya» (Azərbaycan Ensiklopediyası, Bakı, 1993) kitabı geniş oxucu auditoriyasına malikdir. Ona görə də «Heydərbabaya salam» poemasında üzə çıxan təhrif və səhvlərin bə'zi istisnaları çıxmaqla bütün nəşrlər üçün ümumi səciyyə daşdığını nəzərə alıb və sadə bir sistem qurmaq xatirinə (filan kitabda bu cür, filanda isə başqa cür

yorucu müqayisəsindən qaçmaq naminə) düzəlişləri məhz bu kitabda çap olunmuş mətn ilə əlaqələndirməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Poemanın birinci hissəsi ilə bağlı qeydlər:

İlk öncə onu demək lazımdır ki, poemanın orijinal variantında bəndər ardıcıl rəqəm sırası ilə sıralanmışdır. Poemanın 22-ci bəndinin 1 və 3-cü misralarının sonuncu sözləri «yuyardı» və «divardı» yox, «yuvardı» və «duvardı» şəklində olmalıdır. 30-cu bəndin 3-cü misrasının 1-ci sözü orijinalda «taxçalara» olduğu halda, «taxçalarda» şəklində getmişdir. 33-cü bəndin 2-ci misrasının 2-ci sözü «enib» yox, «yenib» olmalıdır. 34-cü bəndin 5-ci misrasının son sözü düzgün variantda «sovardıq» olsa da, səhvən «sövərdiq» yazılmışdır. 35-ci bəndin 2-ci misrasının 2-ci sözü «qayalar» yox, «qəyələr» olmalıdır.

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, bir çox hallarda mə'naya uyğun gəlməyən sözlər özünə yet tapa bilməmişdir. Məsələn, 36-cı bəndin 2-ci misrasında «kətli» (kəndli) sözü «kətil» sözü ilə qarışdırılmışdır. Həmin misrada söhbət «kətililərin oturağı, yatağı»ndan getdiyi halda, misra «kətillərin oturağı, yatağı» formasında heç bir mə'na ifadə edə bilməmişdir. Və yaxud, 52-ci bəndin birinci misrasında Heydərbaba dağının qoynunda yerləşən Qərə (Qara) kol dərəsinin adı Qara göl şəklinə salınmışdır. Göründüyü kimi, dağ dərəsi ifadəsi səhv olaraq göl dərəsi anlamında verilmişdir. Poemanın 76-cı bəndində 3-cü misranın 3-cü sözü mə'na uyğunluğunu o qədər də özündə əks etdirə bilməyən şəkildə, yə'ni «taniş» əvəzinə «yaxın» kimi getmişdir. Bunlardan başqa poemanın birinci hissəsinin 54 və 57-ci bəndlərində «seyidlərun», «həqqi», «sora» şəklində işlənmiş düzgün forması müəyyən dəyişikliklərə uğradılmışdır.

Poemanın 2-ci hissəsi ilə bağlı qeydlər:

Əsərin 9-cu bəndində «qıvrax» sözü orijinaldan fərqli olaraq «qıbrax» şəklinə salınmışdır.

14-cü bənddə bütün misraların sonunda «-dux» şəkilçisi

işlədildiyi halda, səhvən «-dıq, -dik» formasında yazılmışdır. 19-cu bəndin 2-ci misrasında «tifil bala» ifadəsi «tifil cavan» şəklində təhrif olunmuşdur. 22-ci bəndin «hücumla bir-birimizi sıxardıq» 2-ci misrası düzgün olmayaraq «hücum çəkib bir-birini sıxardıq» kimi ifadə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, müxtəlif mənbələrdə həmin bəndin sonuncu misrasında qarışıq olaraq «otuz» və «əlli» ifadələri getmişdir. Qeyd edək ki, bu rəqəm şagirdlərin sayını əks etdirdiyindən 30 rəqəmi ehtimalına daha çox uyğundur. Çünki İranın o vaxtkı kənd məktəblərində şagirdlərin sayı bu miqdarından çox ola bilməzdi. İfadənin otuz olmasını İranda çap olunmuş digər mənbələr də təsdiqləyir.

Lakin Azərbaycanda çap olunmuş mənbələrdə isə bu söz «əlli» şəklində ifadəsini tapmışdır. Hələlik dəqiqləşdirməmiz dürüst olmadığından həmin sözü olduğu kimi sağlamaq qərarına gəldik. Poemanın 23-cü bəndinin 2-ci misrası «Əmiraslan səktə ilə yıxılıb» şəklində yox, «Miraslanxan səktə edib yıxılıb» kimi yazılmalıdır. Əsərin 24-cü və 26-cı bəndlərində Şəhriyara məxsus «kətdi» deyim forması «kəndli» şəklində təhrif olunub. 27-ci bəndin «bu baxçada aş tərəsi əkərdik» 1-ci misrası tamamilə başqa mə'nə ifadə edən «bu baxçada aş tərəsi dərərdik» kimi səhv formada verilməmişdir. Əsərin 29-cu bəndinin sonuncu misrası «sel çımxır, məcbur idik qeyidax» kimi yox, «sel küşkürür, məcbur oldux qeyidax» düzgün ifadəsində yazılmalıdır. 30-cu bənddə 2-ci və 3-cü misraların düzülüşündə ardıcılıq pozulmuş və misra yerdəyişməsinə yol verilmişdir. 32-ci bəndin «hər iş dedin hər kimsəyə görərdi» 4-cü misrası səhv olaraq belə getmişdir: «Hər iş deyəydin hər kimə görərdi.» İkinci hissənin sonuncu – 49-cu bəndində 3-cü misranın ilk sözü düzgün variantda «keçmişlərdən» olduğu halda, «keçmişlərin» səhv formasında yazılmışdır. Əlbəttə, biz bu izahatda poemada onun mə'nasına tə'sir göstərə biləcək təhriflərə daha çox diqqət yetirdik. Bunlarla yanaşı indiyə qədərki çap proseslərində müəyyən ləhcə və şivə xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməyən digər qusurlar da

mövcuddur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, poemada bir sıra söz və şəkilçilərin yazılışında vahid prinsipə əməl edilməmişdir. Yə'ni həmin söz və şəkilçilər gah ədəbi, gah da danışiq dili normalarına uyğun işlədilmişdir. Poemanın düzəlişlərlə çapı zamanı bu cəhəti əsasən nəzərə alacağımızdan yuxarıdakı izahatda onlara yer ayırmağı məqsədəmüvafiq hesab etmədik.

Əziz oxucu! Kitaba «Heydərbabaya salam» poeması ilə yanaşı, həmin poemanın Təbrizdə ilk dəfə çap olunub ərsəyə gəlməsində xüsusi xidmətləri olan Mehdi Rövşənzəmir və Əbdüləli Karəngin əsərə yazdıqları ön söz və müqəddimələri də daxil etmişik. Hər iki yazı ilə Azərbaycan oxucusu ilk dəfə tanış olur və bu yazıları fars dilindən dilimizə BDU-nun İran filologiyası kafedrasının müdiri dos. Tofiq Cəhangirov tərcümə etmişdir. O cümlədən Şəhriyarın «Öyrədən allahın adı ilə» əsərə yazdığı müqəddiməni biz əvvəlki yazılarımızda dərc etdirsək də, yenidən çap olunmasını məsləhət bildik. Qeyd edək ki, tərcümə olunmuş bu mətn üzərində T. Cəhangirovun bə'zi düzəlişlərini nəzərə aldığımız. Eyni zamanda poemada olan yer, şəxs və s. adların izahlarında Əsgər Fərdinin tərtib etdiyi kitabına (Şəhriyar, «Divani-türki», «Əlhuda» – «Sabah», 1993) əsaslansaq da, poemanın ilk orijinal nəşri ilə müqayisələr aparmış və üzə çıxan fərqləri nəzərə alıb cüz'i dəyişikliklər etmişik. Məsələn, şair atası ilə bağlı izahatında atasının şe'r yazmadığını (şe'r nemisaxt) və infarkt xəstəliyindən öldüyünü (be mərəz-e sekte) qeyd edir. Lakin «Divani-türki» kitabında onun atasının ölüm səbəbi göstərilmir, «şe'r yazmazdı» ifadəsi «şe'r qoşması da vardı» şəklində təhrif olunur (bax: səh. 22-23).

Ümidvarıq ki, Şəhriyarla növbəti görüş oxucuları sevin-dirəcək, onların qəlbində fərəh hissini coşduracaqdır.

Elman Quliyev
Bakı, 3 aprel 2001-ci il

MÖHTƏŞƏM SƏNƏT ƏSƏRİ

Azərbaycan ədəbiyyatının İran və Türkiyədə deyil, həm də bir çox Şərq ölkələrində geniş dairədə tanınan, sevilən və böyük maraq göstərilən ədəbi şəxsiyyətlərindən biri də M.Şəhriyardır. «Şəhriyar» təxəllüsü ilə çağdaş dünyanın fars və türk dilli regionlarında məşhurlaşan, yaradıcılığı xalq kütləsinin müxtəlif təbəqələri arasında geniş miqyasda yayılan və kütləvi sürətdə oxunan Seyid Məhəmmədhüseyn Mirəğa oğlu Xoşginabi XX əsr Şərq şe'rinin nadir simalarındandır.

Ədəbiyyatşünas alimlər, xüsusilə Şərq poeziyasının biliciləri və araşdırıcıları belə ümumi bir rə'yədirlər ki, «son altı yüz ildə Şəhriyar lirikası Hafizdən sonra bütün sələflərindən üstün mövqə tutmaqdadır»¹. Hafizin fars dilli şe'rin inkişafı tarixində tamamilə yeni və orijinal bir mərhələ təşkil etdiyini nəzərə alsaq, ədəbi inqilabı ona bərabər tutulan Şəhriyarın poetik qüdrəti haqqında aydın təəvvür hasil etmək olar.

Bu mə'nada Şəhriyar lirikası yaradıcılığı ilə Şərq xalqlarının poetik təfəkkürünü zənginləşdirən və yeni - yeni çeşnilərlə onu rəvnəqləndirən Firdovsi, Nizami, Xaqani, Sə'di, Hafiz, Xəyyam, Cami, Seyid Əzim, Sabir, Bahar kimi şairlər silsiləsində yeni ədəbi zirvə təşkil edir.

Şəhriyar şe'rinin qüdrəti bütün klassiklərdə olduğu kimi məzmun və formanın vəhdətdə olub, insan şüuruna və hissəinə sərrast tə'sir göstərməklə məhdudlaşmır. Onun zəngin yaradıcılığı çox çalarlı və müxtəlif istiqamətlidir. Bu sənətdə ümumbəşəriiliklə yanaşı, mənsub

1. Beqdeli Q. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Bakı, 1963, səh. 10.

olduğu cəmiyyətin, yaşadığı mühitin hadisə və əhvalatlarının həyatı, fəlsəfi və tarixi anlamda dərkə və qiymətləndirilməsi əsas yerlərdən birini tutur.

Şəhriyar bütün mütərəqqi sələfləri kimi hər şeydən əvvəl öz əsrinin oğludur. Onun yaradıcılığında İran siyasi - ictimai mühitinə əlli ildən artıq bir mərhələsi, sosial mühitin doğurduğu duyğular poetik ifadəsini tapmışdır. Şəhriyar yaradıcılığı həm forma, həm də məzmunca rəngarəngdir. Bu yaradıcılıq geniş mövzu dairəsinə malikdir. Ustad şairin sənətinin əsasında bir çox məsələlərlə yanaşı, həm də Azərbaycançılıq və türkçülük ideyalarının təbliği dayanır. Yaradıcılığın əksəriyyətinin fars dilində formalaşmasına baxmayaraq, «elimin farsıca da dərdsini söylər diliyəm mən» deməklə öz idealına sadıqlığını, türk təfəkkürlü düşüncələrin məhsulu olan farsdilli nümunələrində belə xalqına, elinə, obasına bağlılığını bir daha nümayiş etdirmişdir.

Ustad sənətkarın yaradıcılığının zirvəsi «Heydərbabaya salam» poemasıdır. Bu əsər təkcə onun yaradıcılığının yox, həm də müasir Azərbaycan ədəbiyyatının emblemidir. Azərbaycan xalqı üçün ana laylası kimi əziz və şirin olan «Heydərbabaya salam» poeması İranda Azərbaycan ədəbiyyatının, ədəbi dilinin, bədii dil imkanlarının, geniş mə'nada isə zəngin tarixinin və bu gününün təsdiqi baxımından xüsusi xarakterikdir. Qeyd edək ki, İranda müəyyən təhqir, təhmət, bəyənməzlik, qadağa və s. üzləşən Azərbaycan dili bu əsərin yazılması ilə öz həqiqi uğur və şöhrətini təsdiqləyə bildi. Çünki poema ədəbi aləmdə, eləcə də adi həyatda elə bir mə'nəvi ehtiyacın ödənilməsinə xidmət şəklində ortaya çıxdı ki, qeyri-dillilər, xüsusilə farslar məhz bu əsəri oxumaq, mənimsəmək xatirinə Azərbaycan dilini öyrənməyə məcbur oldular.

«Heydərbabaya salam» poeması sənətin həm ali, həm də

ən sadə prinsiplərinə cavab verməklə Şərq dünyasında böyük əks-səda doğurdu. Təsadüfi deyildir ki, Şəhriyar yaradıcılığının bir çox tədqiqatçıları əsərin uğurunu onun sadəliyi ilə əlaqələndirmiş və belə bir sadəliyin içində həyatın özünəməxsus hadisə və əhvalatlarının bədii tərənnümünü sənət üçün xüsusi hal hesab etmişlər. «Heydərbabaya salam» əsəri bu mə'nada yeni ədəbi dil, yeni ən'ənə, yeni forma və s. digər yeniləşmələrə doğru bir mərhələnin əsasını qoydu. Əsərin bütün Şərq dünyasında təsdiqi və qəbulu eyni zamanda forma baxımından (qismən də məzmun uyğunluğu istisna olmamaq şərti ilə) ona bənzər əsərlərin, nəzirələrin yazılmasına gətirib çıxartdı. Qeyd edək ki, İran, Türkiyə, Azərbaycan və bir sıra Şərq ölkələrində «Heydərbabaya salam» poemasının tə'siri ilə onlarla əsər yazılmış, «Heydərbabaya salam» poemasının ölçüləri həmin əsərlər üçün əsas forma götürülmüşdür. Belə demək mümkünsə, klassik ədəbiyyatda N.Gəncəvinin «Xəmsə»si nəzirə sahəsində Şərq dünyasında hansı tə'sirdə olmuşsa, müəyyən istisnaqla müasir dövrdə də Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» poeması həmin tə'sirdə olmuşdur.

Heydərbaba dağ adıdır. «Heydərbabaya salam» isə möhtəşəm bir sənət dağıdır. Ustad Şəhriyar «tarixin bütün hadisələrini gözü ilə görmüş və onu sinəsinə zəbt etmiş» Heydərbaba dağından bir tribuna kimi istifadə edərək öz arzu və istəklərini dünyaya bəyan etmişdir. Şəhriyar «Heydərbabaya salam» əsəri ilə «Azərbaycan türkünün milli həyatını bütün cəhətləri ilə göstərməyə müvəffəq ola bilmişdir»¹. Bə'zilərinin dediyi kimi, bu əsər qısa bir zaman fasiləsində yaranmayıb. Bu əsər illərdən bəri Vətəndən ayrı düşmüş, Vətən həsrəti, Vətənə qovuşmaq arzusu ilə yaşayan, Vətən üçün qəlbi yanan Şəhri-

1. Əhməd Cəfəroğlu. Şair Şəhriyar, «Türk kultürü araşdırmaları» dərgisi, Ankara, 1964, № 1

**Bax ki, Heydərbaba əfsanə tək olmuş bir Qaf,
Mən kiçik bir dağı sər mənzili ünğa elədim.**

**Heydərbaba dağından
bir görünüş**

yarın ürəyində dönə-dönə təkrarlanmış və yalnız anasının Tehrana gəlişindən sonra qələmə alınmışdır.

Sadə bir formada yazılan poema hələ əlyazma şəklində yayılaraq şöhrət tapmış və dövrün ziyalılarının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Poema iki hissədən ibarətdir. Şəhriyar poemanın birinci hissəsini Tehrandə, ikinci hissəsini isə Təbrizdə yazmışdır.

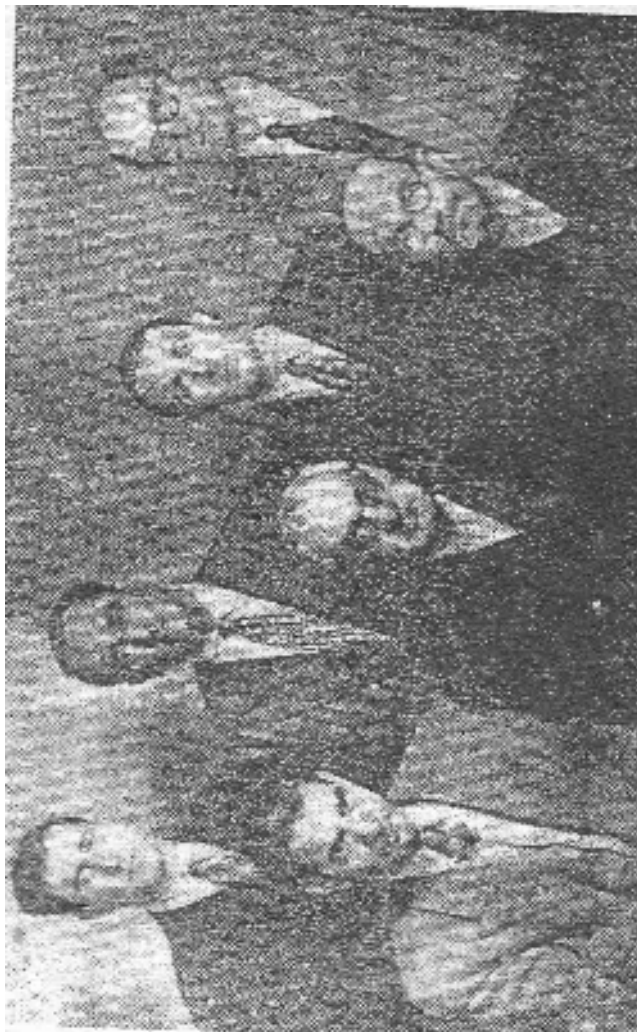
Əsərin birinci hissəsi 1952-ci ildə tamamlanmışdır. Şəhriyarın həyatından göründüyü kimi 1952-ci ildə anasının ölümündən sonra o, Tehranı tərk edərək Təbrizə yola düşür. Düzdür, mənbələrdə Şəhriyarın İranın digər şəhərlərinə, xüsusilə Şiraza getmək fikrində olduğunu qeyd edirlər. Lakin, ata-baba yurdunun şirin xatirələri ilə yaşayan, «Heydərbabaya salam» kimi bir poema yazan, daim təəssübkeşlik mövqeyindən çıxış edən Şəhriyar məhz Təbrizə üz tuta bilərdi. Oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəyirik ki, «Heydərbabaya salam» poeması ilk dəfə (Hicri-şəmsi 1332) 1954-cü ildə Təbriz şəhərində çap olunub. Əsər Hacı İbrahim Həqiqətin nəşriyyatında əlyazma xətti ilə çap etdirilmişdir. Poemanı o dövrün ən gözəl xəttatı hesab olunan Mirzə Tahir Xoşnevis yazıya almışdır. Maraqlıdır ki, poemaya 50-ci illər İran ədəbiyyatşünaslığının ən tanınmış şəxsiyyətlərindən olan doktor Mehdi Rövşənzəmir və Əbdüləli Karəng gözəl müqəddimə yazmışdır. M.Rövşənzəmir «Heydərbabaya salam» poemasının ilk nəşrinə yazdığı müqəddimədə gələcəkdə bu əsərin dünya şöhrəti qazanacağına şəksiz inandığına görə əsəri Şərq və Qərb ədəbiyyatının müqayisə edilməyəcək abidəsi hesab edir. Rövşənzəmir Şatobrian, Hüqo, La-Martin, Tomas Hud və başqalarının yaradıcılıqlarını «Heydərbabaya salam» poemasından qat-qat aşağıda olduğunu qeyd edir. Doktor M.Rövşənzəmir əsərlə bağlı gözəl bir məqama

toxunur. O qeyd edir ki, əsərin sadəliyini görənlər bir çoxları buna oxşar əsərlər yazmaq istədilər. Ancaq gözlənilən nəticə əldə edilmədi. Müqəddimə müəllifinin aşağıdakı fikri də mübahisə doğurmada qəbul olunur: «İndiyə qədər elə bir şair tapa bilməzsən ki, öz doğma kəndinə bu qədər gözəl şe'r demiş olsun». «Heydərbabaya salam» poemasının oxucuların qəlbində özünəlayiq yer tutması ustad Şəhriyarın sənətdə yaratdığı sirr və mö'cüzələrlə bağlıdır. İllər bir-birini əvəz etsə də bu poemanın həmişəyaşarlığı, tərəvətini itirməyəcəyi bir faktıdır. M.Rövşənzəmirin bu haqda yazdığı kimi doğrudan da, Heydərbaba dağı bir gün yerlə-yeksan ola bilər, yer üzərindən silinə bilər. Ancaq nə qədər ki, Azərbaycan xalqının həssas qəlbi döyünür, Şəhriyarın bu şe'ri nəsil-dən-nəsilə ötürüləcək və yaddaşda qalacaqdır.

1954-cü ildə «Heydərbabaya salam» əsərinin Təbrizdə nəşr olunmuş ilk çapına ikinci müqəddimə yazan Əbdüləli Karəng olmuşdur. Əbdüləli Şəhriyarın ən yaxın dostlarından biri və Azərbaycanın əski abidələrinin tədqiqatçısı, bir çox kitabların müəllifidir. Ə.Karəng poemaya yazdığı müqəddimədə həm Şəhriyar dühasının böyüklüyündən, həm də poemanın xüsusi məziyyətlərindən söhbət açır.

Kitabda maraqlı doğuran cəhətlərdən biri də «Heydərbabaya salam» poemasında işlədilmiş şəxs və yer adı göstəricilərinin izahatı ilə əlaqədardır. Həmin izahlar qruplaşdırılmışdır və demək olar ki, poemanın birinci hissəsində bütün adlar izah olunaraq oxucunun poema boyu heç bir çətinlik çəkmədən göstərilən şəxs və yer haqqında tam mə'lumatlanmasına imkan yaradır. Bu izahatlar Şəhriyarın dili ilə verilir. Lakin kitabda həmin izahlar Mirzə Tahir Xoşnevisin xətti ilə yazılmışdır. Poemadakı şəxs və məkan adlarının izahını ustad Şəhriyar

«Heydərbabaya salam» poemasının ilk nəşrində xüsusi xidməti olan şəxslər

Şəkilə: 1-ci sırada: Şəhriyar, Xoşnevis, Şuari
2-ci sırada: Təqvimi, Rövşənzəmir, Karəng, Naxçıvani.

demiş, Mirzə Tahir isə qələmə almışdır.

«Heydərbabaya salam»ın ilk nəşrinə ustad Şəhriyarın öz dəsti-xətti ilə yazdığı yazısı da bizim marağımızdan kənarda qala bilməz. Bu həm də bütövlükdə Azərbaycan oxucusunun marağı ilə üst-üstə düşür. Hər şeydən öncə ona görə ki, oxucuların böyük əksəriyyəti ilk dəfə olaraq dahi Şəhriyarın gözəl xətti ilə rastlaşır və əsərlə bağlı onun rə'yini öyrənir. Onu da qeyd edək ki, həm Rövşənzəmirin, həm Karəngin, həm də Şəhriyarın kitaba daxil olan («Heydərbabaya salam» poemasından başqa) məqalələri fars dilindədir. Konkret olaraq Şəhriyarın məqaləsi iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə şair müəyyən fəlsəfi fikirlər fonunda mühit və insan problemlərindən, həyatın bə'zi məqamlarından, poemanın yaranmasına tə'sir göstərən amillərdən qısa şəkildə söhbət açır. İkinci hissədə isə ustad Şəhriyar poemanın nöqsan və üstünlüklərindən danışır, əsərin çap prosesində xidmətləri olan şəxslərə özünün dərin minnətdarlığını bildirir. Həmin şəxslər sırasında Rövşənzəmirin, Karəngin, Murtəza Naxçıvaninin, Ağayi Zəfirinin, Həsən Təqviminin, Əbdülvahab Şüarinin, Tahir Xoşnevisin adlarının Şəhriyar tərəfindən xüsusilə yad edildiyinin şahidi oluruq. Bu da öz növbəsində Təbrizə gəldiyi gündən şairin böyük ziyalı və xeyirxah insanlar qrupu ilə əhatə olunduğunu göstərir.

Şəhriyarın kitabda «Öyrədən allahın adı ilə». başlıqlı müqəddiməsi poemanın yazılması və nəşri haqqında müfəssəl mə'lumat verməkdə əvəzsiz mənbidir. Şübhə etmirik ki, yazı ilə geniş tanışlıq olduqca maraqlı görünər. (Bu marağı nəzərə alıb müqəddiməni bütövlükdə kitaba əlavə edəcəyik)

Oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəyirik ki, «Öyrədən Allahın adı ilə» izahat yazısında ustad Şəhriyar bir

dəfə də olsun İranın adını çəkmir, bütün məsələlərə azərbaycançılıq mövqeyindən yanaşır.

Cəsarətlə demək olar ki, müəllifin mülahizələri əsərin bir sıra məziyyətlərinin aşkarlanmasında ən dəqiq və ən e'tibarlı ilkin qaynaqdır. «Heydərbabaya salam» poeması zəngin xüsusiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Hər şeydən əvvəl poemanın doğma ana dilində - Azərbaycan dilində yazılması xüsusi hadisə hesab olunmalıdır.

Əlbəttə, bunu müəllifin məqsədli gedişi kimi dəyərləndirmək lazımdır. Düzdür, əsərə yazmış olduğu izahatda mənzumənin fars dilində olmamasını müəllif qüsurlu kimi qələmə alır. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, «Heydərbabaya salam» poemasına qədər fars dilində kifayət qədər poema və şe'r yazan və bunun müqabilində «türkün Hafizi» ləqəbini alan Şəhriyar üçün əsəri fars dilinə çevirmək o qədər də çətin deyildi. Ustad bu əsəri ilə milli duyğuların tərənnümü və təntənsini əks etdirdi. Nəticədə əsərlə üz - üzə dayanan hər bir oxucu xalqımızın mə'nəviyyatı, həyata baxışları, arzu və istəkləri, irili - xırdalı məişət tərzləri və s. ilə yaxından tanış olmağa başladı. Əsərdə xalqımızın dilinə xas olan ləhcə və spesifik sözlərin işlədilməsi də bununla əlaqədardır. Ədəbiyyatşünas alim Rövşən-zəmirin bu xüsusda olan fikirlərinə M. Rəsulzadənin reaksiyası təsadüfə deyildir: «Qoy quzular ayın - şayın otlasın» misrasındakı «ayın - şayın» ifadəsini hansı bacarıqlı tərcüməçi Azərbaycandan başqa bir dilə çevirə bilər? – deyir»¹. Göründüyü kimi Şəhriyar «Heydərbabaya salam» əsəri üçün elə bir forma seçdi ki, heç kim tərəfindən gələcəkdə dəyişdirilə bilməyə-

1. Rəsulzadə M. Ədəbi bir hadisə, «Azərbaycan» dərgisi, Ankara, 1955, №4-5

cək bu formada Azərbaycan xalqı özünü bütün mə'nalarda təsdiq etdi.

Poema üzərində şair xeyli vaxt, uzun illər işləməsə də, əsər şairin çoxdan bəri kökləndiyi, qəlbində yaşatdığı, qanına keçirdiyi, ömrünə hopdurduğu hadisə, əhvalat və təəssüratların «yenidən dirilməsi» və «canlandırılması» nəticəsində ortaya çıxmışdır. Demək, şair bir növ poemanı qəlbində tarixən yaşatmış, onun ortaya çıxması üçün şərait «axtarmışdır». Və şirin xatirələrdən tə'sirlənən Şəhriyar öz poemasını anasının ılıq nəfəsinə qatıb gözəl əsər yaratmışdır. Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi «Heydərbabaya salam» poeması hər bir azərbaycanlı üçün ana laylası qədər əziz və müqəddəsdir.

Akademik Mirzə İbrahimov öz tədqiqlərində «Heydərbabaya salam» poemasını xüsusi hal hesab edir və bu baxımdan qiymətləndirir: «Əsərdə lirik duyğular, uzun illər doğma yerlərdən uzaqlarda yaşamış adamın həsrəti, el-oba məhəbbəti, zəhmət adamlarının sadə yaşayışı, vətənin təbii gözəllikləri, çayların, bulaqların, dumanlı dağların və meşələrin qüdrətli cazibəsi, xalqın arzu və xəyallarının gözəlliyi tərənnüm edilmişdir. Bütün bunların içində böyük bir üreyin həsrəti duyulur, çox uca bir amalın işığı görünür, şairin yaxşılığa, birliyə çağıran rübabının səsi qulağımıza gəlib çatır»¹. Bütün bunların nəticəsidir ki, poema xalqın arzu və istəyini, onun keçmişi və bu gününün, dərd və ehtiyaclarının, adət və ən'ənələrinin və s. bədii salnaməsidir. Ona görə də «Heydərbabaya salam» poemasının özülünə tökülmüş «ılıq mülahizələrdə», həyatın adi günlərinin bədii əksində böyük ictimai motiv özünü göstərir. Şair poe-

1. İbrahimov M. Heydərbaba şairi, «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1963, 21 sentyabr.

manın mövzusunı xalqın həyatından götürdüyü kimi, onun ideyasını da xalq və vətən problemləri fonunda tərənnüm edir. Poemanın ideyasını geniş ictimai meyl və maraq təşkil etsə də, əsərdə adamların faciəli həyat tərzini, dözülməz güzəran və yaşayışları, çatışmazlıqlara qarşı üsyan səviyyəsində e'tiraz və ifşaçılıq tərzini özünü göstərmir. Maraq doğuran odur ki, poemada başdan-başa ictimai problemlər adı deyim və ifadə səciyyəsinin tə'siri bağışlayır. Bu da heç şübhəsiz ustad Şəhriyar dühasının məhsulu ola bilər, onun qəlb çırpıntılarını çevrilə bilərdi.

Şəhriyarın poemada toxunduğu, həllinə çalışdığı problemlər say e'tibarı ilə olduqca çoxdur, rəngarəngdir. Poemada çoxsaylı problemlər içərisində birinci növbədə Şəhriyarın doğulduğu, ayaq tutub yeridiyi, boya-başa çatdığı Vətən torpağı, Vətən gözəlliklərinin və s. təsvir və tərənnümünə geniş yer verilir.

Həmin hissələrdə uşaqlıq dövrünün təəssüratları, Şəhriyarın uşaq vaxtı gördüyü, seyr etdiyi təbiət lövhələri canlandırılır, şe'rini Şəhriyara məxsus imkanları daxilində poetik lövhələrə çevrilir. Bir çox məqamlarda bunlar həmin parçaların üst qatının mə'na anlamlarını ifadə edir. Sonrakı qat çalarlarında müxtəlif vətən gözəlliklərinin fonunda doğma xalq və qohum-qardaşa bağlılıq ideyası ortaya çıxır. Çünki özünün dediyi kimi, anasının nəvazişləri, mahnıları, zümzüməsi və şirin-şirinin söylədiyi xatirələr şairə ilham və qüvvət vermişdir ki, bu əsəri öz ana dilində nəzmə çəkib, dünyalar qədər sevdiyi doğma xalqına və qohum-qardaşlarına ithaf etsin. Poemanın ilk bəndləri haradasa əsərin bədii müqəddiməsidir. Əsər boyu bir-iki bəndi çıxmaq şərti ilə digər bəndlərin də yuxarıdakı funksiyanı yerinə yetirmək xüsusiyyəti vardır. Demək, poema ideya-mə'na tutum və

baxımından ardıcıl səciyyə daşımır. Bu, poemanın heç bir məziyyətini aşağı salmır. Əksinə, dolğun mə'nə yaradır, sadə don içində altunların olduğunu üzə çıxarır.

*Heydərbaba, Qərə kolun dərəsi,
Xoşginabın yolu, bəndi, bərəsi,
Orda düşər çil kəhliyin fərəsi,
Ordan keçər yurdumuzun özünə,
Biz də keçək yurdumuzun sözünə.*

Poemada realizm özünü canlı həyat həqiqətlərinin təzahüründə göstərir. Doğma yurdundan uzaq düşən şair bu yurdda keçirdiyi uşaqlıq illərinin fərəhini təsəvvüründə xəyalən canlandırır və belə təsvirlərdə tə'sir real və təbii alınır. Bəndin sonunda şair ani olaraq ictimai mə'naya keçidi tə'min edir:

*Bu damlarda çoxlu cızış atmışam,
Uşaqların aşıqların udmuşam,
Qurquşunlu saqqa alıb satmışam,
Uşaq necə heç zadınan şad olar,
İndi bizim qəmi tutmur dünyalar.*

Ustad Şəhriyar Cənub poeziyasında forma və məzmun baxımından poemanın yeni cəhətlərini kəşf etmişdir. Demək olar ki, sənətkar bu xüsusda praktik baxımdan xeyli iş görmüş, orijinallıq baxımından fərqli nümunələr yaratmışdır. Təbii ki, bu hal sənətkar istə'dadı ilə bağlanır. Sənətdə hər şeyi istə'dad həll edir. İstə'dadı olmayan şəxs sənətdə sözünü deyə bilməz. Şəhriyar elə bir qüdrət sahibi idi ki, onun hər misrası tutumuna görə çox fərqlənir.

Şəhriyar «Heydərbabaya salam» poemasında diq-

qət mərkəzində saxladığı sevincin, kədərin, dərдин, ümumiyyətlə, bütün hadisə və əhvalatların tə'sirini özü-nəməxsus şair hissləri ilə aşılayır:

*Ahılların yetmiş kəfən çürüdüb,
Cahılları dünya qəmi kiridib.
Qız-gəlinlər ət-canların əridib,
Rəxşəndənin nəvə tutur əlini,
Nənəqızın kürəkəni, gəlini.*

Şəhriyar maraqlı, həm də orijinal üslublu sənətkardır. Bu üslub sadə, səmimi və təbiidir. “Heydərbabaya salam”» poeması məhz bu üslubda yazılmışdır. Şəhriyar bütün yaradıcılığı boyu bədii ədəbiyyatın zəruri və əvəzolunmaz materialı hesab olunan dil faktorundan ustalıqla istifadə etmişdir. Heç şübhəsiz, ustad şair həm fars, həm də Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, frazeoloji, qrammatik və s. xüsusiyyətlərini lazımi səviyyədə bilirdi. Ona görə də şairin sənətində söz əsas və köməkçi, müstəqil və qeyri-müstəqil, mə'cazi və həqiqi formada işlənərək fikrin düzgün, mə'nalı ifadə formasına çevrilirdi.

*Xaccəsultan əmmə dişin qısardı,
Molla Bağır əmoğlu tez mısardı,
Təndir yanıb, tüstü evi basardı,
Çaydanımız ərsin üstə qaynardı,
Qovurğamız sac içində oynardı.*

Nümunə kimi göstərilən parçada məcazlardan düzgün qrammatik səlisliklə istifadə şə'rə çeviklik və oynaqlıq gətirir. Göründüyü kimi Şəhriyar burada dilimizdə olan hazır məcazlardan istifadə etmir. Əksinə, dilin

imkanları daxilində orijinal məcazlar yaradır. Və bu məcazlar, əslində misranın bir sözünü yox, bütövlükdə misranın özünü əhatə edir. Ümumiyyətlə, Şəhriyarda bədii fiqurlar bolluğu olduqca çoxdur. Bu bolluq vasitəsilə şair hadisə və əhvalatları mə'nalandırır, onlara qiymət verir. Bir növ təxəyyülündən süzülən material şairənə tərənnüm olunur, frazeoloji, leksik sistemlər daxilində fikrin bədii qiymətini alır.

*Bostan pozub gətirərdik aşağı,
Doldurardıq evdə taxta-tabağı,
Təndirlərdə bişirərdik qabağı,
Özün yeyib toxumların çırtıdardıq,
Çox yeməkdən lap az qala çatdırdıq.*

*Vərzəğandan armudsatan gələndə,
Uşaqların səsi düşərdi kəndə,
Biz də bu yandan eşidib biləndə,
Şıllaq atıb bir qışqırıq salardıq.
Buğda verib armudlardan alardıq.*

*Məcdüssadat gülərdi bağlar kimi,
Guruldardı bulutlu dağlar kimi.
Söz ağzında ərirdi yağlar kimi,
Alnı açıq, yaxşı, dərin qanardı
Yaşıl gözlər çırağ təkin yanardı .*

Obrazlı təfəkkürün ən sadə, lakin ən geniş yayılmış növlərindən biri təşbehdir. Klassik və müasir ədəbiyyatda təşbeh ən'ənəvi olaraq həmişə dörd ünsürə bağlı olmuşdur: müqayisə edilən şey, müqayisə obyektı, təşbeh ədatı, təşbeh sifəti. Çox məqamlarda təşbehin bu göstəriciləri bütün dünya ədəbiyyatı üçün səciyyəvi sa-

yılır. Lakin təşbehin növlərinə gəldikdə onu demək lazımdır ki, bə'zən Şərq və Avropa sistemində müəyyən fərqlər özünü göstərir. Şəhriyar yaradıcılığında təşbeh Şərq poetikasına uyğun rəngarəng işlədilir, onun sənə-tində təşbeh formal baxımdan yox, məzmun, fikir tutu-mu və çaları baxımından tamamilə fərqlənir.

Yuxarıdakı nümunə buna canlı misaldır. Hər şey-dən əvvəl beş misralı bəndin dörd misrasında yüksək mə'nalı təşbeh nümunələri vardır. Təbii ki, bu az-az ya-radıcılıqlarda özünü göstərmişdir. Nümunə gətirdiyimiz parçada təşbeh tərəfləri hiss olunan və göz ilə görünən şeylərin müqayisəsindən ibarətdir. Təxminən bu prinsipi aşağıdakı bölgüdə vermək olar.

1) Təşbehin mə'nası göz ilə görünən və daxili mə'-na verən sözlərlə ifadə olunur.

Məcdüssadat gülərdi bağlar kimi.

2) Təşbehin mə'nası eşitmə yolu ilə hiss olunan və gözlə görünən sözlərin müqayisəsində verilir.

Guruldardı bulutlu dağlar kimi.

3) Müqayisə edilən məfhumun mücərrəd, müqayisə olunan obrazın predmet kimi verilməsi yolu ilə yara-nan təşbeh

Söz ağzında ərirdi yağlar kimi.

4) Tərəflərin birinin söz, digərinin söz birləşməsi yolu ilə ifadəsi nəticəsində yaranan təşbehlər.

Yaşıl gözlər çırağ təkin yanardı.

Göründüyü kimi burada müqayisə olunan obraz söz birləşməsi ilə, müqayisə edilən şey isə bir sözlə ifadə olunmuşdur. Ədəbiyyatda istifadə olunan vasitələrdən biri bədii xitabdır. Bu cür nümunəli parçalara daha çox klassik ədəbiyyatda rast gəlmək mümkündür. Lakin müasir ədəbiyyatımızda da müəyyən mə'nə çalarları yaratmaq və ya qüvvətləndirmək məqsədi ilə müraciət xarakterli xitablardan istifadə olunur. Şəhriyar bütün ifadə vasitələrinə yaradıcı, həm də ən'ənəvi yanaşdığı kimi bədii xitablardan da bacarıqla istifadə edə bilir. Maraqlı hal odur ki, şair bə'zən bir şe'ri, bir poemanı əsasən, bədii xitab üzərində qurur. Məs. «Heydərbabaya salam» poemasını buna misal göstərmək olar.

«Heydərbaba, dünya yalan dünyadı», «Heydərbaba, sulu yerin düzündə», «Heydərbaba, Quru gölün qazları», «Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi» və s. kimi onlarla ifadəyə rast gəlmək mümkündür.

«Heydərbabaya salam» poemasında xitab olunan obyekt Heydərbaba dağıdır. Lakin çox məqamlarda Heydərbaba rəmz, simvol vasitəsidir. O, igidliyin, mərdliyin, əyilməzliyin rəmzi olmaqla yanaşı, həm də şairin özüdür. Buna görə də oxucuya çox məqamlarda elə gəlir ki, şair Heydərbaba deməklə özünə müraciət edir. Daha doğrusu, bu müraciətdə şairin özü görünür.

Dramatik əsərlərdə surətlərin dialoqu obraz və xarakterlər yaratmaq üçün işlənən əsas vasitədir. Dramatik əsərlərdə fikir dialoqlar üzərində qurulur. Lakin digər ədəbi janrlarda - roman, povest, hekayə, poema və şe'rdə də dialoq qurmaq mümkündür. Təbii ki, dialoqun hər janrın ölçü və imkanlarına görə işlənməsi şəxsizdir. Şe'rdə də dialoq qurmağın özünəməxsus çalarları vardır. Bu növdə dialoq qurmaq bədii cəhətdən qüvvətliliyi tə'min etmək üçün əlavə vasitə deməkdir. Yə'ni şe'r-

də dialogsuз da keçinmək olar. Ancaq ayrı-ayrı sənətkarlar bu məsələyə özlərinin yaradıcılıq imkanları səviyyəsindən yanaşmışlar. Şe’rdə bu ifadə vasitəsi daha çox bədii mükəlimə və ya sual-cavab adlanır. Biz Şəhriyar sənətində bədii mükəlimənin müəyyən sayda olduğu, bunun özünəməxsus tərzdə verilməsinin şahidi oluruq. Demək olar ki, ustad şair bu vasitədən həm poemalarında, həm də şe’rlərində istifadə etmişdir:

*Dedim, deyin Məsseyibə nə gəldi?
Qulam, gördüm, ağlar göz ilə gəldi.
Dedi: o da bahalıq düşdü, öldü.*

*Dedim, yazıq bizlə hasil bölənlər,
Bitməyəndə aclarından ölənlər.*

Burada mükəlimə nəqli formada qurulub. Şe’rin tə’sir gücünü artırmaq üçün şair sual-cavab formasından istifadə edir. Göründüyü kimi, sual-cavabda iki şəxs - şair və Qulam iştirak edir. Buna görə də şe’rdə «dedim», «dedi» ifadələri sonrakı fikrin, sözlərin emosional tə’sirini artırır. Şe’rdə şairin müraciətindən sonra oxucu bir anlığa «Qulam dedi» ifadəsinin səslənəcəyini gözləyir. Lakin Şəhriyar böyük ustalıqla sonrakı fikrin mə’na tutumunu artırmaq məqsədi ilə «Qulamı ağlar gözlü» göstərir və sonrakı misrada onun fikirlərini oxucuya çatdırır. Göründüyü kimi burada hər iki iştirakçı konkret şəxslərdir.

«Heydərbabaya salam» poemasının qəfiyə sistemində özünəməxsus müşahidə olunur. Şair misralarda qəfiyə sistemi yaradarkən sözlərin birini ədəbi dil, digərini isə danışiq dil normalarına uyğun işlədir.

*Heydərbaba, ağacların ucaldı,
Amma, heyif, cavanların qocaldı,
Toxluların arıxlayıb acaldı,*

*Kölgə döndü, gün batdı, qaş qərəldi.
Qurdun gözü qaranlıqda bərəldi.*

Burada «qərəldi və bərəldi» sözləri qafiyədirlər. «Qərəlmək» sözü ədəbi dildə işlənən «qaralmaq» sözü-nün danışiq variantıdır. Burada şair tam qafiyə növü ya-ratmaq üçün həmin sözü Təbriz danışiq formasında iş-lətmişdir. Bəndin əvvəlki üç misrasında isə şair dilin leksik-qrammatik incəliklərindən istifadə yolu ilə qafi-yə yaratmışdır. Burada qafiyə sözləri aşağıdakılardır; «ucaldı», «qocaldı» və «acaldı».

Başqa bir variantda isə şair qafiyə yaratmaq üçün sözün səslənmə imkanlarını nəzərə alaraq, onu müəy-yən fonetik dəyişikliyə uğradır:

*Yaz qabağı gün güneyi dövəndə,
Kənd uşağı qar gülləsin sövəndə,
Kürəkçilər dağda kürək züvəndə.*

*Mənim ruhum elə bilin ordadır,
Kəhlik kimi batıb qalıb, qardadır.*

Burada «dövəndə», «sövəndə», «züvəndə» bəndin əvvəlki üç misrasının qafiyələnən sözləridir. «Heydərbabaya salam» poemasının dili yazılı dil ən'ənəsini ya-xın olduğu kimi, həm də onun dili nağıl, dastan dilidir. Məsələn, poemanın ilk bəndindən tutmuş sonuncu bən-dinə qədər bu cür oxşar və yaxınlığı müşahidə etmək mümkündür. Fikrimizi isbat etmək üçün aşağıdakı mü-

qayisələri aparmaq yerinə düşər. Poemanın ilk bəndi «İldırımlar çaxandan sonra yağan yağışların selə çevrilib aşib-daşmasına qızların tamaşa etməsi» şəklində gözəl bir kənd lövhəsi tə'siri (bəlkə də el adəti) bağışlayır.

Müəllif hadisələri müəyyən ardıcılıqla verir; əvvəl ildırım çaxır, sonra yağış yağır, sel gəlir, adamlar selə tamaşa edirlər. Bu da bir ustalıqdır ki, oxucu sanki bu ardıcılığı öz gözləri ilə görür, hadisənin birbaşa iştirakçısına çevrilir. Lakin burada məkan konkret mə'nada mütləq deyil. Yə'ni baş verənlər təkcə Heydərbaba dağının ətrafında deyil, başqa yerdə də ola bilər. Ona görə də oxucunun şahidliyi ikinci, dinləyici olmasa birinci planda dayanır.

Şəhriyar birinci üçlüyün (üç misranın) mə'nalarına oxucunun hər iki formada (dinləyici və ya şahid) münasibət və duyumunu özünün yüksək istə'dad və bacarığını nümayiş etdirdiyi üçün qura bilir. Ancaq oxucunun dinləyici kimi 1-ci sıraya çıxarılması ustadın poemada sadə nağıl və ya dastan dili ən'ənələrinə yaxınlığından irəli gəlir. Məsələn,

*Heydərbaba, ildırımlar şaxanda,
Sellər, sular şaqqıldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şövkətüzə, elüzə,
Mənim də bir adım gəlsin dilüzə*

- bəndi eyni ilə nağıllarda giriş, başlanğıc olan «Biri var idi, bir yox idi» və ya «Günlərin bir günündə...» formasına uyğundur.

Nağılların ən'ənəvi ümumi səciyyə daşıyan bu başlanğıcından sonra nağılcı konkret hadisə və əhvalatı

söyləməyə başlayır. Və nağıl qəhrəmanının keçdiyi yolu, qarşılaşdığı, üzləşdiyi çətinlikləri, sonda qələbə və zəfər çalmasını özünəməxsus tərzdə ifadə edir. «Heydərbabaya salam» poemasında da bir növ belə bir xətti izləmək mümkündür. Poemanın ikinci bəndindən başlayaraq hadisələrin baş verəcəyi və obyekt kimi seçilən konkret məkanın (Heydərbaba dağı və bu dağ ətrafında yerləşən kəndlər) yeri və personajları mə'lum olur. Bundan sonra bütün hadisə və əhvalatlar tam mə'nası ilə Heydərbaba dağı ilə bağlanır.

Hətta bə'zi bəndlərdə ümumi səciyyə axtarmaq ehtimalları belə bu cür konkretliyin (məkan, hadisə, əhvalat və personaj) qabağa keçməsi nəticəsində zəifləyir, ehtimallar konkretliyin xeyrinə həll olunur. Misallara müraciət edək:

*Heydərbaba, kəhliklərin uçanda,
Kol dibindən dovşan qalxıb qaçanda,
Bağçaların çiçəklənib açanda,
Bizdən də bir mümkün olsa, yad elə,
Açılmayan ürəkləri şad elə.*

Nümunədən aydın olur ki, «kəhliklərin uçması» da, «kol dibindən dovşanın qaçması» da, «bağçaların çiçəklənməsi» də Heydərbaba dağı ilə bilavasitə bağlanır.

Lakin,

*Bayram yeli çardaxları yıxanda,
Novruzgülü, qarçiçəgi çıxanda,
Ağ bulutlar köynəklərin sıxanda - ...*

və s. misralardan ibarət növbəti bənd isə nisbətən ümumi səciyyə daşıyır. Yə'ni ilk baxışdan demək olar ki,

burada göstərilənlər Heydərbabanın ətraf və özündə yox, tamamilə başqa bir yerdə baş verə bilər. Məsələn, Savalan dağında, Səhənd dağında, Təbrizdə, Tehranda və s. yerlərdə. Lakin nümunədən əvvəlki və sonrakı bəndlərdə olan konkretlik («*Heydərbaba, kəhliklərin uçanda...*», «*Heydərbaba, gün dalıvı dağlasın...*») burada da hadisələrin konkret məkan dairəsini nəzərə cərpdirir.

Mə'lumdur ki, ustad Şəhriyar «Heydərbabaya salam» poemasının birinci hissəsini Tehranda, ikinci hissəsini Təbrizdə yazmışdır. Vətəndən, doğmalarından ötrü burnunun ucu göynəyən şairin keçirdiyi hisslər birinci hissədə əsl sənətkar qələmi qüdrəti ilə əks olunmuşdur. Poemanın ikinci hissəsində isə həsrətinə son qoymuş sənətkar, sanki bundan ötrü «çətinliklərə sinə gərib», «dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi» keçib gələn nağıl qəhrəmanı tə'siri bağışlayır. Ona görə də nağılçıların danışdıqlarının tə'sirini artırmaq üçün nağılın təxminən ortalarında «az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi», «başdan geyindi, ayaqdan qıfıllandı...», «... gedib bir qalaçaya çıxdı» və s. kimi işlətdikləri ifadələrin poemanın ikinci hissəsinin ilk əvvəlki iki bəndi ilə uyğunluğu müqayisə edilməz dərəcədə yaxındır:

*Heydərbaba, gəldim səni yoxluyam,
Bir də yatam, qucağında yuxluyam,
Ömrü qovam, bəlkə burda haxlıyam,*

*Uşaqlığa deyəm: bizə gəlsən bir,
Aydın günlər, ağlar üzə gəlsən bir!*

Heydərbaba, çəkdün məni gətirdün,

*Yurdumuza, yuvamıza yetirdün,
Yusifivi uşaq ikən itirdün,*

*Qoca Yə'qub, itmişəm də tapıbsan,
Qovalayıb qurd ağzından qapıbsan.*

Və yaxud, poemada bir çox bəndlərin həm deyim-
ifadə tərz, həm də ümumiyyətlə məzmun-ideyası, «yüz
eşitməkdənsə, bir görmək yaxşıdır» formuluna çox uy-
ğun gəlir. Yə'ni poemanın birinci hissəsində Vətənə
can atan şairin həsrəti, kədəri və bu həsrətə son qoymaq
üçün doğma yurda qovuşmaq arzusu, ümidi əsərin ikin-
ci hissəsində başa çatır. Və bu mərhələyə qədər şairin
ancaq həyatdan gileyi Vətəndən uzaqda olmasıdır. İlk
baxışdan adama elə gəlir ki, bu həsrətə son qoyan şairin
bir daha gileylərini eşitməyəcək. Ən azı ona görə ki, şa-
ir üçün yeganə ideal məhz həsrətin arxada qalmasıdır.

Lakin biz ikinci hissədə şairi həm sevinən, həm də
kədərlənən görürük. Şair elinin бүgүnkü halına, vəziy-
yətinə ürəkdən acıyır:

*Heydərbaba, səni vətən bilmişdim,
Vətən deyib, baş götürüb gəlmişdim,
Səni görüb göz yaşımı silmişdim,
Halbuki, lap qəmli qərbət səndəymiş,
Qara zindan, acı şərbət səndəymiş.*

Şübhə yoxdur ki, bu hisslər Vətənə qayıdan Şəhri-
yarın gəlişinə peşmançılığı, təəssüfə yox, bir daha eli-
nə-obasına bağlılığından doğan hisslərin tərənnümü idi.

Şəhriyar yaradıcılığı söz seçmək, sözdən istifadə
imkanları baxımından fərqlənən ali sənət nümunəsidir.
Mə'lumdur ki, hər bir dilin danışq və ədəbi dil şəkildə
iki təzahür forması vardır. Lakin bu iki formanın bir-bi-
rinə yaxınlıq və uzaqlıq dərəcəsi müxtəlif dillərdə müx-

təlif şəkildə olmuşdur. Yə'ni xalqın mədəniyyətinin ümumi inkişafı danışığ dili ilə ədəbi dil arasındakı leksik, orfoepik və digər yaxınlaşmanın müəyyən məsafə dəyişməsinə ciddi tə'sir göstərmişdir. Buna görə də tam mə'nada təsdiqləmək istərdik ki, «dialektlərin çoxluğu və bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənməsi xalqın ümumi inkişafının, o cümlədən, dil inkişafının aşağı səviyyəsi ilə bağlıdırsa, tamam-kamal formalaşmış, möhkəm qanunları olan ədəbi dil yüksək inkişaf mərhələsinin məhsuludur və bu mərhələdə ədəbi dilin normaları dil quruculuğunun bütün sahələrini əhatə edən universal qanunlara çevrilir. Bu zaman cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin gündəlik danışığ dili ilə ümumxalq dili-ədəbi dil arasındakı fərqlər və istisnalar tamam aradan çıxmağa üz qoyur»¹. Unutmaq lazım deyildir ki, bu hal əksər dünya dilləri üçün qəbul oluna biləcək ümumi səciyyə daşıya bilər.

Lakin danışığ dili ilə ədəbi dil arasında fərq nə qədər az olsa, hər hansı bir əsər bu üslubda yazılsa, o əsərin gözəlliyi, ahəngdarlığı, ifadəliliyi bir o qədər üstün olar. Professor T.Hacıyev «Heydərbabaya salam» poemasının dil xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd edir ki, «burada adi normadan kənar çıxma, ümumi fonetik və morfologiya ilə bağlıdır. Bu real danışığı olduğu kimi səsləndirmək istəyindən irəli gəlir. Çox şe'rlərində bu xüsusiyyət görünür, ancaq «Heydərbabaya salam»ın dili həmin danışığ mənzərəsini bütün zənginliyi ilə və çoxcəhətliyi ilə əks etdirir»².

Ustad Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» poemasını oxuculara sevdiren amillərdən biri də budur. Əsərdə

1. İbrahimov M. Ana dili - hikmət xəzinəsi, Bakı, 1991, səh. 97.

2. Hacıyev T. Ustad Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın dili, «Didare-aşena», Tehran, 1377, səh. 429

açıq-aşkar hiss olunur ki, danışiq dil normaları ədəbi dil normalarına ya bərabərdir, ya da birincinin üstünlüyü mövcuddur:

*Heydərbaba, gecə durna keçəndə,
Koroğlunun gözü qara seçəndə,
Qıratını minib, kəsib-biçəndə,
Mən də burdan tez mətləbə çatmaram,
Eyvaz gəlib çatmayınca yatmaram .*

və yaxud,

*Divar ucaldı, gün bizə düşmədi,
Zindan qaraldı, göz-gözü seşmədi.
Gündüz gözü mənim lampam keşmədi,
Sel də basdı, emmiz dolub göl oldu,
Çox yazıqın evi çönüb çöl oldu.*

Şəhriyar xalqın mərasimlərində yaxından iştirak etmişdir. O, hər bir mərasimin həyata keçirilməsi zamanı bütün prosesləri izləmiş, onlara yaxından bələd olmuş, çox halda onun iştirakçısına çevrilmişdir. Ona görə də xalqın milli ruhunu özündə əks etdirən adətlər şairin yaradıcılığında xatırlanma yolu ilə özünün bədii əksini tapmış və Şəhriyarın milli adət və ənənələrə nə dərəcədə bağlı olduğunu bir daha sübut etmişdir. Toy zamanı xalqın həyata keçirdiyi iki prosesə nəzər yetirək. Həmin mərasim proseslərindən birincisi belədir ki, (izahatlar Şəhriyara məxsusdur) işıqlıq və şadlıq əlaməti olan bir dəstə fitil və bir kasa xınanı bir siniyə qoyub qızların əlində dövr elətdirirlər. Toya çağırılanların hər biri bir fitil və bir az da xına götürüb yerinə öz imkanına görə pul qoyur. Həmin pullar gəlini bəzəyən adama

çatdırılır.

Başqa bir adətdə isə gəlini ata mindirən zaman bəy damın üstündə durub əvvəldən bir neçə yerindən kəsilmiş almanı var gücü ilə gəlinin ayağının altına çırpır. Alma zərbənin gücündən parçalanır. Alma doymaq aləməti olduğundan, elə bil bəy gəlinə deyir ki, biz heç vaxt bir-birimizdən doymayacağıq. Hər iki mərasimin Şəhriyar yaradıcılığında bədii əksi belədir:

*Heydərbaba, kəndin toyun tutanda,
Qız-gəlinlər həna, piltə satanda,
Bəy gəlinə damnan alma atanda,
Mənim də o qızlarında gözüm var,
Aşıqların sazlarında sözüm var.*

Bahar bayramına hazırlıq və bu bayramın keçirilməsi xalqımızın məişətində geniş əksini tapmışdır. Novruz adı ilə səciyyələnən bu bayramın tarixi haqqında bir-birindən fərqlənən müxtəlif fikirlər mövcuddur. Təbii olaraq mübahisələrin mərkəzində Novruz bayramının yarandığı məkan və hansı xalqa mənsubluq əlamətləri də az əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Bizim məqsədimiz Novruz bayramının tarixi, mənşəyi, harada və necə yaranması, hansı tarixi mərhələlərdən keçməsi və s. məsələlərə aydınlıq gətirməkdən uzaqdır. Lakin konkret olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, İran ictimai - siyasi, elmi - ədəbi, dini - mə'nəvi və s. görüşlərində bu bayramın İran məkanı, İran mühiti və ictimai tarixi ilə bağlılığına daha çox yer verilir. «Ə.Firdovsi «Şahnamə»də Cəmşidin taxta əyləşdiyi günü - fərvərdin ayının birinci gününü «Novruz» - yə'ni «Yeni gün» adlandıraraq onu həmin dövrün yadigarı hesab etmişdir»¹.

Ömər Xəyyam özünün «Novruznamə»sində qeyd edir ki, «Hüştəsp (b.e.ə. 552-486 - artırma bizimdir E.Q.) xərçəng bürcünün ilk günündən e'tibarən fərvərdini Günəşdən başladı və bayram təşkil etdi, dedi ki, bu günə riayət eləmək və Novruz keçirmək lazımdır²». Tarixin müəyyən mərhələlərindən keçən ardıcıl, sistemli şəkildə öz mənafeələrinə uyğun əsaslandırılan çoxsaylı fikirlər İran mühitində Novruz bayramının məhz bu xalqa, bu regiona bağlılığını müəyyən mə'nada təsdiqləməyə xidmət edir. Hətta son zamanlarda Bakıda çap olunan bir kitabda³ Novruz ayinləri vaxtı İranda həyata keçirilən adətlərdə Azərbaycan xalqı ilə müqayisədə özünü göstərən bir çox fərqlərin xüsusi vurğulanması yuxarıdakı məntiqin təsdiqinə xidmət edir. Lakin Novruz bayramının Azərbaycan xalqı ilə əlaqəsinin mütləq mə'nada bağlılığının şərhinə ehtiyac yoxdur. Çünki Novruz bayramı xalqımızın qədim milli bayramıdır. Məhz ustad Şəhriyarın bu mövzuya müraciəti Cənubda Novruzun xalqımızın məişətinə daxil olan bir bayram kimi təsviri və təsdiqi zərurətindən irəli gəlmişdir. Bu səbəbdən Novruz bayramı ilə əlaqədar adət və ən'ənelərin təzahürü Şəhriyar yaradıcılığında daha çox ön plana çəkilir:

*Bayram olub, qızıl palçıq əzəllər,
Naxış vurub, otaqları bəzəllər,
Taxçalara düzmələri düzəllər,
Qız-gəlinin findıqçası, hənəsi,
Həvəslənər anası, qaynanası.*

Və ya,

1. Seyid Əli Əkbər Ocaqnejad. İnsana inanın, Bakı, 2001, səh. 101.
2. Sultanov Ş., Sultanov K. Ömər Xəyyam, Bakı, 1991, səh. 122.
3. Bax. İnsana inanın. səh. 101-110.

*Yumurtanı göyçək, güllü boyardıq,
Çaqquşdırıb sınıanların soyardıq,
Oynamaqdan bircə mægər doyardıq?
Əli mənə yaşıl aşiq verərdi,
İrza mənə novruzgülü dərərdi.*

Novruz bayramı və bu bayramda həyata keçirilən bir sıra adətlərlə bağlı şair qeyd edir ki, «kəndli evlərinə evin ortasında baca qoyurlar ki, təndirin tüstüsü oradan çıxsın. Ancaq bə'zən həmin bacadan başqa məqsədlərlə də istifadə olunur: bunlardan biri adaxlıbazlıqdır ki, onun xüsusiyyətlərini «Gecənin əfsanəsi» hissələrinin birində (kəndlinin adaxlıbazlığı) təsvir etmişəm. Digəri - Novruz bayramı günlərində şal sallamaqdır.

Çərşənbə gecəsi bə'zi adamlar özünü tanıtmadan evlərin damına çıxıb öz rəngbərəng şallarını sallayırlar. Yə'ni ki, bayramlıq istəyirəm».

*Bayram idi, gecəquşu oxurdu,
Adaxlı qız bəg corabın toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu,
Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq.
Bəg şalına bayramlığın bağlamaq.*

Mə'lumdur ki, bu halda bütün şallar boş qaytarılır. Əsas məsələ odur ki, şal sahibinə layiq pay verilməlidir. Şair yazılarının birində qeyd edir ki, «o zamanın bayramlığı çox vaxt güllü corablar, ipək dəsmallar, uşaq fişqırağı, gözəl toyuq-cücələri, boyanmış yumurta, çərəz və şirniyyat və s. olardı. Bu adət əksərən kasıb uşaqları əyləndirmək, onların könlünü almaq məqsədi güdsə də, dövrün şən mərasimlərindən idi». Şəhriyar

əsərlərində belə mərasimləri əks etdirən gözəl tablolar yaradır. Maraqlı odur ki, Şəhriyarın bayram tədbirləri ilə əlaqədər qeydləri də, şe'rləri də bu adətlərin özü qədər sadə və mə'nalı tərzdə ifadə edilir. Şairin fars dilində yazmış olduğu «Gecənin əfsanəsi» poemasında bayram mərasiminin tərənnümü «Heydərbabaya salam» əsərində olduğu qədər sadə və maraqlıdır:

*Dam üstə duranı tanımasan da,
Hədiyyə verəsən gərək o anda.
Mahir olmalıdır qaynana, gəlin
Ki, düzgün tanısın şalı yeznənin
Adaxlı şalına bağlasın gərək,
Naxışlı corablar, tirmə, şal, ipək.*

Lakin xalqımıza məxsus bu mərasim - «qurşaq atma» yalnız bacadan şal sallamaqla bitmir. Xalq arasında bunun başqa bir forması da var. Həmin forma ondan ibarətdir ki, qonşu və ya ətrafda yaşayan kənd uşaqları qarpı ağzında dəsmallar qoyur və gizlənib öz paylarını gözləyirlər. Bu zaman isə Şəhriyarın sözləri ilə desək, «onların könlünə dəyməmək üçün kiçik paylar qoyulur, hət-ta qabaqcadan məqsədli olaraq xırdalanmış pullar da verilir». «Gecənin əfsanəsi» poemasında bu prosesin əksi belədir:

*Bayramlıq verməkçün oğul, uşağa,
Xırda pul qoyulur cibə, qurşağa.*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ulu Şəhriyar istər uşaq çağlarında, istərsə də ömrünün sonrakı çağlarında mütəmadi olaraq hər cür mərasimlərdə iştirak etmişdir. Məhz uşaq yaşlarında qonşu damından şal sallayanlar-

dan biri də o özü olmuşdur. Ölməz sənətkar ömrünün həmin anlarını belə xatırlayaraq yazmışdır: «Həmin il mənim nənəm Xanım nənə rəhmətə getmişdi və biz bayram keçirməməliydik. Ancaq mən uşaq olduğumdan inadıma salıb bir şal götürdüm və oyun yoldaşım Qulam xalaoğlugilin damlarına qaçdım. Qulamin anası rəhmətlik Fatma xala hiss etdi ki, bu mənəm. Şalıma bir cüt güllü corab bağlaya-bağlaya məni yetim qoymuş Xanım nənəmi yada salıb gözündən yaş tökdü. O zaman bir kəndli qadınının səmavi surəti unudulmaz bir tablo kimi xatirimdə əbədi iz qoydu». Diqqətlə fikir verilsə burada xalqa məxsus iki adətdən söhbət getdiyinin şahidi olarıq. Bunlardan birincisi bayramla bağlıdırsa, ikincisi yasla bağlıdır. Yə'ni yaslı ailələrin bayram keçirməməsi özü də xalqın ən böyük adətidir. Bu da öz orjinallığı ilə «Heydərbabaya salam» poemasında əksini tapır:

*Şal istədim, mən də evdə ağladım,
Bir şal alıb tez belimə bağladım.
Qulamgilə qaşdım, şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı,
Xan nənəmi yada salıb ağladı.*

Novruz bayramı vaxt e'tibarı ilə axır çərşənbə ilə əlaqədar deyil. Axır çərşənbə bu gözəl bayramın bir, eyni zamanda maraqlı günüdür. Lakin bu bayrama hazırlıq azı bir ay əvvələ aiddir. Təxminən bir ay, vaxt e'tibarı ilə buna hazırlıq dövrüdür. Xalqımızın hər bir üzvü bu dövrdə təzə geyimdən tutmuş süfrələrinin imkan daxilində hər cür bəzədilməsi qayğısına da qalır. Şair el adətini, el sevincini «Gecənin əfsanəsi» poemasında belə səciyyələndirir:

*Bayram axşamından, təzə paltardan
Danışır hər yanda qoca, həm cavan...
Bayram süfrəsidir elin zinəti,
Bayramla el tapıb əbədiyyəti.
Başqa dəsgahı var, bayramın bizdə,
Yüz ne'mət düzülür hər süfrəmizdə.
Yumurta boyanır, quzu boyanır,
Bəzəkli evlərdə çilçıraq yanır.*

Şəhriyar öz əsərlərində Novruz bayramında həyata keçirilən digər məsələlərdən də söhbət açır. Bunlardan biri çərşənbə bayramı zamanı su üstündən atılan qızların arzu və istəklərinin verilməsidir.

*Bakıcının sözü, sovu, kağızı
İnəklərin bulaması, ağızı
Çərşənbənin girdəkanı, mövizi
Qızlar deyər: «Atıl-matıl, çərşənbə,
Ayna təkin bəxtim açıl, çərşənbə».*

Əslində şair xalq arasında işlənən bu sözlərin bir hissəsindən istifadə etmişdir. Həmin ayının tam forması belədir:

*Bəxti-mən, bəxti-səid bəxtim barəkallah,
Ağ əllərə qırmızı həna yaxdım, barəkallah.
Atıl-matıl çərşənbə,
Bəxtim açıl çərşənbə.*

*(Nümunə Şəhriyarın öz
qeydlərindən götürülmüşdür)*

Vaxtilə kənd evlərində təndir evin içində olduğundan çörək də orada bişirilirdi. Və bizim məişətimizə da-

xil olan kürsülərin təndir üstündə qurulması sərt qış aylarında soyuqdan qorunmağa xidmət edib. Şairin bununla bağlı maraqlı bir xatirəsini yada salmaq tamamilə yerinə düşər: «Qışda səbh tezdən bibim təndir salıb evi yığışdırandan sonra təzədən kürsünü qurardı. Bunun üçün əvvəlcə lazım idi ki, hamını süpürgə ilə evdən çıxartsın. Bu isə biz tənbellərə sərf eləmirdi. Xüsusilə bibimin ərinin yaşı keçdiyindən kürsünün başından qaldırmaq çox çətin idi. Buna görə də bacardıqca ayaqlarını yerə dirəyirdi. Onun dirənməsi bir tərəfdən də bibimdən qorxması, bibimin hirsindən dişlərinin qıcıratması və həmin vaxt onların söyüşməsi çox gülməli və əyləncəli idi». Həmin xatirənin poetik tərzdə ifadəsi şairin yaradıcılığında belədir:

*Xaccəsultan əmmə dişin qısardı
Molla Bağır əmoğlu tez mısardı,
Təndir yanıb, tüstü evi basardı,
Çaydanımız ərsin üstə qaynardı
Qovurğamız sac içində oynardı.*

Göründüyü kimi, şair burada bibisi ilə əri arasında olan «gülməli və əyləncəli söyüşləri» yox, adamlarımızın gündəlik məişətinə daxil olan təndir salmaq, qovurğa qovurmaq, çaydanda su qaynatmaq və s. işləri ön plana çəkir.

Əlbəttə, etnoqrafiya məsələləri Şəhriyar yaradıcılığında geniş anlayış olsa da, biz bu yazıda daha əhəmiyyətli problemlərə toxuna bildik. Lakin bir daha qeyd etmək yerinə düşərdi ki, onun yaradıcılığında elin toyu, bayramı, matəmi, ilin bütün fəsilləri, kəndin sürüsü, na-xırı, ot-ələfi, xırmanı, bostanı, qadınların yer hanaları, xalı toxumaları, təndirə çörək yapmaları, qovurğa qo-

vurmaları, kəndin çayı, çeşməsi, bütün mənzərələri haqqında olduqca təbii lövhələr var. Sırr deyildir ki, o, müxtəlif yerlərdə yaşamışdır. Lakin Şəhriyar harada yaşamadığından asılı olmayaraq, ruhən öz doğma yurdundan ayrı düşməmişdir. Yuxarıda adını çəkdiyimiz mənzərə və adət-ən'ənələrlə bağlı səhnələr daima şairin gözü qarşısında olmuşdur. Özünün dediyi kimi:

*Mən hardasam, Tehranda, ya Kaşanda,
Uzaqlardan gözüm seçər onları,
Xəyal gəlib, aşıb keçər onları*

Şəhriyar xalqımızın məişətinə daxil olan adət və ən'ənələrin təsviri fonunda fəlsəfi fikirlər deyir, özünün vətənpərvərlik hisslərini tərənnüm edir. Adi məişət məsələlərinin tərənnümündə şair sülhdən, məhəbbətdən, mədəniyyətdən, dinc və sakit yaşayıb həqiqi insan kimi həyat sürməkdən söz açır. Bütün bunlar isə onun uşaqlıq xatirələrinin doğurduğu təəssüratlarda daha dolğun və genişdir. Bəlkə ona görə də şair bir də qayıdıb uşaq olmaq arzusu ilə yaşamaq istəyir. Yaşamaq istəyir ki, o gözəl adət-ən'ənələrin uşaq təəssüratlarından doğan şirinliklərini, adi dəyərlərini bir də görə və duya bilsin.

*... Mən qayıdıb bir də uşaq olaydım,
Bir gül açıb ondan sora solaydım.*

Demək lazımdır ki, yuxarıda bütün sadaladıqlarımız əsasən şairin mənsub olduğu xalqın adət və ən'ənələrinə bilavasitə bağlılığını nümayiş etdirməklə yanaşı, həm də Şəhriyar şe'rinin bədii keyfiyyətini təmin edən cəhətlərdən biridir və bu keyfiyyət bütövlük-

də onun əsərlərinin tə'sir qüvvəsini daha da artırır. «Heydərbabaya salam» poemasının maraq doğuran cəhətlərindən biri budur ki, oxucu özünü poemadakı hadisə və əhvalatların mərkəzində hiss edir. Bir növ sənətkarın «yol yoldaşına» çevrilir. Poemada oxucu ən güclü müşahidəçidir. O, müşahidələrində sənətkar təsvirinin real, təbii və həqiqiliyinə şübhə ilə yanaşmır. Poemada adı çəkilən şəxslər də, yerlər də sanki oxucunun şəxsən tanıdığı, həmsöhbət olduğu adamdır, səyahət etdiyi məkandır. Şübhəsiz, bu təsvirlərdə tipik Azərbaycan həyatı öz əksini tapır:

*Bu xırmanda «aradanxır» oynardux,
Comalaşıb qarışqatək qaynardux,
Yavaş-yavaş baxçalarda ağnardux,
Ağaclardan çilingağac kəsərdux,
Qoruqçunun qorxusundan əsərdux.*

«Heydərbabaya salam» poeması şairin həm öz keçmişinə, həm də yaşamış olduğu həyatın özünə səyahət etmək, hadisələri nağıl etmək yolu ilə qələmə alınmışdır. Poemada şair özü əsas obrazdır. Poema bir şəxsin dilindən danışılır. Təhkiyəçi Şəhriyarın özüdür. O, «türkcənin sadə və saflığından istifadə edərək»¹ xüsusi bir yol seçir. Şair bu yolu özü üçün asan hesab edir. Ona görə yox ki, Şəhriyar öz istə'dadına və şairlik məharətinə sığınıb yeni yol kəşf edir, həm də bu yolla hadisələrin ardıcılıq və vəhdətinin özünəməxsus nizamını yaradır. Bu yolla Şəhriyar eyni zamanda əsərdə bütün məs'ulyyəti öz üzərinə götürmüşdür. Elə bu səbəbdəndir ki, poemada oxucu şairin özü ilə bərabər, təsvir olunan ha-

1. Əhməd Cəfəroğlu. Şair Şəhriyar, «Türk kultürü araşdırmaları» dərgisi, Ankara, 1964, №1.

disələri sıx bağlana bilir. Oxucu üçün təsvir olunan hadisə və əhvalatların bütün daxili aləmi açıılır, nəticədə mahiyyət üzə çıxır.

*Mənim yolum məhəbbət caddəsiydi,
Sən sözlərim haqqın iradəsiydi,
Məhəbbətin risalət və'dəsiydi,
Yoxsa məndə bir kəs ilə qərəz yox,
Siyasət adlı məndə bir mərəz yox.*

Bütün poema boyu «siyasət mərzəsi» olmayan sə-nətkar heç bir şeyə ideoloji don geyindirmədən obyektiv təsvirə əsaslanır. Ona görə də poemada ən kəskin ictimai-siyasi səciyyə daşıyan fikirlər mövcud həyatın, şəraitin reallıqları tə'siri bağışlayır. Poema iki hissədən ibarətdir. Bu hissələr arasında mövzu və ideya baxımından cüz'i fərqlər vardır. İlk baxışdan oxucu elə hiss edir ki, birinci hissədə toxunulan məsələlər, ikinci hissədən fərqli olacaqdır. Və poemanın ilk bəndlərində şairin uşaqlıq xatirələrinin bədii əksi bu hökmü verməyə tam əsas verir. Oxucu gözləyir ki, Şəhriyar öz uşaqlıq həyatından bəhs etdikdən sonra gənclik çağlarına qayıdacaq və dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə meydan verəcəkdir. Lakin poemanı oxuduqca biz görürük ki, əsərdə problem bu cür qoyulmayıb. Yə'ni poema başdan-ayağa dogma yurdda şairin keçirdiyi günlərin doğurduğu hissələrin bədii əksidir. Daha çox tərcümeyi-hal xarakterlidir. Ona görə də həm birinci, həm də ikinci hissələrdə oxucu şairin uşaqlıq günlərinin xoş xatirələrinin yaratdığı duyğularla üzləşir. Fikrimizi sübut etmək üçün hər iki hissədən bir parçaya nəzər salaq:

Səhər tezdən naxırçılar gələrdi,

*Qoyun-quzu dam-bacada mələdi,
Əmməcanım körpələrin bələdi
Təndirlərin qovzanardı tüstüsü,
Çörəklərin gözəl iyi, istisi.*

*Azad olanda məktəbdən çıxardıq,
Hücumla bir-birimizi sıxardıq,
Yolda hər nə gəldi, vurub yıxardıq,
Uşaq demə, ipin qırılmış dana de,
Bir dana da demə, əlli dana de.*

Göründüyü kimi, müxtəlif hissələrdən gətirilən misalların hər ikisində daha çox uşaqlıq dövrünün xatirələri əsas yer tutur. Lakin əsərin birinci hissəsi şairin doğma elindən uzaqda yaşayaraq burada keçirdiyi günləri, şahidi olduğu hadisələri nəzmə çəkməsi ilə əlaqədardır. Daha doğrusu, şair qürbətdə Vətəni yada salır. Vətəndə keçirdiyi adi günlərin təsvirini böyük yangı ilə qələmə alır. Diqqətlə nəzər salsaq görərik ki, qəribçiliyin tə'sirindən birinci hissədə Heydərbabaya xitab, ayrı-ayrı şəxslərə müraciət və onların yada salınması daha çoxdur. Yə'ni birinci hissədə 29 dəfə Heydərbabaya müraciət edilir, onlarla şəxsin adı tutulur. İkinci hissədə isə biz şairi doğma Vətəndə görürük. Şair müqəddəs sandığı torpağı qarış-qarış gəzir. Torpağın hər yerində özünün uşaqlıq dövrünün izlərini görür. Şair üçün Vətən daha da şirin, daha da müqəddəs olur.

*Burda şirin xatirələr yatıblar,
Daşlarıylan başı başa çatıblar
Aşnalığın daşın bizdən atıblar,
Mən baxanda qovzanıllar, baxıllar,
Bir də yatıb yandırılırlar, yaxıllar.*

Uzun müddət doğma eldən uzaq düşən şair uşaqlığın xoş xatirələrini yada salmaqla Vətən ayrılığı yaralarına məlhəm qoyur. Lakin yeri düşdükcə şair daha sərt mövqedən çıxış edir. Yə'ni vətəni yada salmaq, şairə görə, işin bir tərəfidir. Əsas cəhət isə Vətən dərdlərini yada salmaq, onlara çarə tapmaqdır. Böyük inamla qeyd etmək lazımdır ki, Şəhriyar Azərbaycanın iki bölünmə-sini Azərbaycanın özü boyda dərdi hesab edir. Lakin bu dərdə nə vaxtsa çarə tapılacağına ümidlə yanaşır.

Şəhriyar «Heydərbabaya salam» poemasının birin-ci hissəsindən başlayaraq, yeri düşdükcə Vətən dərdinə, Vətən təəssübünə ictimai münasibətlər zəminində yanaşır. Xalqı, milləti dərdə salmış adamların pis əməllərini lə'nətləyir. Bu gündən keçmiş və gələcəyə boylanır. Bu günün ağırları şairi məhz indiki dərdlər girdasında fikirlərini kəskin şəkildə izhar etməyə sövq edir. Fikirlər ictimai baxımdan dərinləşməyə doğru gedir:

*Heydərbaba, gül qönçəsi xəndədi
Amma heyif ürək qəzası qandı,
Zindəganlıq bir qaranlıq zindandı,
Bu zindanın dərbəçəsin açan yox,
Bu darlıqdan bir qurtulub qaçan yox.*

Bundan sonra isə ictimai-siyasi məsələlərə müəyyən genişlikdə yer verilir və günahkarların ittihamı öz əksini tapır. «Vətənin iki yerə bölünməsi, Cənubi Azərbaycanlı oğulların didərgin düşməsi, dostların ayrılması, ayrılıq, hicran və s. kimi hisslər əsərdə lirik bir şəkildə verilir. Xalqının başına gəlmiş bu müsibətlər onun həssas və nəcib ürəyini əzmiş, onu bu cür tə'sirli misraları yazmağa vadar etmişdir»¹. Şəhriyar Azərbaycanın

1. Bəqdeli Q. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Bakı, 1963, səh.32.

ikiyə parçalanmasını Vətənin sinəsinə çarpaz çəkilən dağ kimi qələmə alır. Ona görə də son məqamda bir neçə dəfə öz istinadgahına - Heydərbabaya üz tutur. Belə halda Heydərbabaya müraciət poemanın digər yerində olan müraciətlərdən kəskin fərqlənir. Maraqlı odur ki, özünün ictimai məzmununun kəskinliyi ilə fərqlənən belə müraciətlər ardıcıl xarakterdədir. Yə'ni bir-birinin ardınca bir neçə bənddə öz ifadəsini tapır. Mahiyyət e'tibarilə mə'na aşağıdakı müəyyənlikdə qruplaşır:

1) *Hadisələrə münasibət (Bir soruşun bu qarğınmış fələkdən, nə istəyir bu qurduğu kələkdən);*

2) *Hadisələrə birbaşa müdaxilə (Bir görəydim ayrılığı kim saldı);*

3) *Vəziyyətdən çıxış yolu (Heydərbaba, mərd oğullar doğğan, namərdlərin burunların ovğan).*

Poemada təbiət təsvirləri geniş yer tutur. Ustad sənətkar belə təsvirlərdə məqsəddən asılı olaraq bə'zən formaya deyil, məzmunu, mahiyyətə üstünlük verir. Daha doğrusu, hər hansı təbiət təsviri fonunda fəlsəfi fikir söyləyir, həqiqi insan ideallarından söhbət açır.

Şəhriyada birinci növbədə təbiət füsunkarlığını, gözəlliklərini əks etdirmək duyğusu daha güclüdür. Yə'ni bu halda şairin heç bir ictimai mə'na axtarmadan problemə münasibəti şəxsizdir. «Heydərbabaya salam» poeması Şəhriyarın doğma elinin təbii gözəlliklərinin mədh edilməsi baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu əsərdə təbiət lövhələrindən bir çox mə'nalarda istifadə olunur. Şairin «Heydərbabaya salam» poemasında təbiət mənzərələrindən məqsədən asılı olaraq istifadəsini təxminən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) *birbaşa*, b) *ümumi*, v) *ictimai* mə'nalarda. Şəhriyarın uşaqlıq illəri əsasın Heydərbaba dağının ətəklərində yerləşən kəndlərdə keçmişdir. O, bu kəndləri, bu yerlə-

ri demək olar ki, qarış-qarış gəzməşdir. Ona görə də həmin təəssüratlar sonralar şairin xatirəsində silinməz izlər buraxmışdır. Şairin həyatının Tehran, Xorasan və digər vətəndən uzaq yerlərdə keçməsi, onun vətən üçün hədsiz dərəcədə darıxmasına gətirib çıxarmışdır. Həyatında müəyyən kədər anlarının olması, onun keçirdiyi psixoloji gərginliklər istər-istəməz şairdə yurd sevgisini birə-on artırmışdır. «Heydərbabaya salam» poemasına şair tərəfindən yazılmış müqəddimədə bu barədə açıq-aydın mə'lumat əldə etmək mümkündür. Həyatının bu dövründə şair elə hisslər keçirir ki, doğma Təbriz elinin hər daşı, hər kolu, hər qarışı şair üçün nəinki əziz, həm də müqəddəs varlığa çevrilir. Belə hisslər istər-istəməz şair yaradıcılığında Vətənin təbiət gözəlliklərindən birbaşa bədii fiqur kimi istifadəsini tə'min edir. Heç şübhəsiz, Şəhriyarın aşağıdakı fikirləri dediklərimizə sübutdur: «O şairlər ki, uşaqlıq çağlarını dağ ətəklərində, meşə və dəniz sahillərində, başqa sözlə təbiətin qucağında keçirib, tərbiyə almışlar, onlar yaxşı bilirlər ki, o dövrün şirin xatirələri sonrakı yaradıcılıq dövrlərində istifadə edilən bir xəzinəyə çevrilir». Bu halda Şəhriyar, yaradıcılığında darıxdığı, qəribsədiyi yerin sanki şəklini çəkir, təbiət portretini yaradır. Onun «mahir bir portret ustası» (M.Rəsulzadə) adlandırılması da təsadüfi deyildir.

Poemanın ilk bəndlərində şairin yaratdığı tablolar yalnız uşaqlıqda gördüyü, sonralar isə həsrət qaldığı, burnunun ucunun göynədiyi yerlərin təsviri tə'sirindədir. Və bu təsvirlər Şəhriyarın uşaqlıqda şəxsən gözü ilə gördüklərinin bədii ifadəsidir, sadə təsvir, peyzaj nümunəsidir. Şair yurdunun «ildırımlar şaxan», «kəhliklər uçan», «novruzgülü və qarçiçəgi» yayılan dağlarını, «ağacları çiçəkləyən baxçalarını» tərənnüm edərək ilin

bir çağına - baharın başlanğıcına aid gözəl təbiət lövhələri yaratmışdır. Demək lazımdır ki, şair yurd-yuvasına qəlbən bağlı olmuşdur və yaradıcılığında ilin müxtəlif dövrlərinə aid təbiət mənzərəsi nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Lakin bahar vaxtı Heydərbaba ətrafları daha çal-çağırılı olduğu üçün Şəhriyar qərrib yerlərdə öz vətən yangısını öldürmək üçün məhz bu dövrü seçmiş, öz elinin gözəl təbiət lövhələrini canlandıra bilmişdir. Bir cəhət də maraqlıdır ki, Şəhriyar bunları uşaq dövrünün təəssüratlarına uyğun yazdığından burada daha çox uşaq dünyasının maraq göstərdiyi cəhətlərə xüsusi fikir vermişdir.

Doğrudan da, dağda kəkliklərin uçması, kol dibindən dovşanın qaçması, ildırımın çaxması, selin gəlməsi və s. böyüklərdən çox uşaqların diqqətini cəlb edən, marağına səbəb olan hadisə və əhvalatlardır. Bu mə'nada da həmin nümunələrin şair duyğularının birbaşa tərənnümünə çevrildiyini təsdiqləmək mümkündür.

«Heydərbabaya salam» poeması demək olar ki, əsasən, Heydərbaba dağına müraciət şəklində yazılmışdır. Lakin əsərdə bilvasitə bu dağla elə əlaqələnmələr vardır ki, bunlar konkret olaraq həmin dağa müraciət formasında öz əksini tapmamışdır. Belə halda da şairin yaratmış olduğu təbiət lövhələrinin Heydərbaba dağı ətrafında yerləşən yerlərlə bağlılığı şəxsizdir. Ancaq həmin nümunələrin bir qismini ümumi təbiət mənzərəsi kimi də qəbul etmək olar:

*Göyrəçinlər dəstə qalxıb uçallar.
Gün saçanda qızıl pərdə açallar.
Qızıl pərdə açıb, yığıb qaçallar,
Gün ucalıb, artar dağın cəlalı,
Təbiətin cavanlanır cəmalı.*

Poemada elə peyzaj nümunələri vardır ki, bunlardan Şəhriyar özünün ictimai-siyasi görüşlərinin əks olunmasında tə'sirli vasitə kimi istifadə edir. Əsərin həm birinci, həm də ikinci hissələrində rastlaşdığımız bu cür nümunələrdə ictimai mə'nanı genişləndirir.

*Heydərbaba, göylər bütün dumandı
Günlərimiz bir-birindən yamandı.*

Və ya,

*Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşaydım dağdan aşan selinən,
Ağlaşaydım uzaq düşən elinən.*

Şəhriyar təbiət təsvirlərindən əsərdə bir forma kimi də istifadə edir. «Heydərbabaya salam» poemasının əvvəlki ilk bəndləri ekspozisiya ünsürü kimi də götürülə bilər. Göründüyü kimi, əsərdə təbiət təsvirləri ideya və forma yaratmaq sahəsində ustad şairin ən böyük uğurunu nümayiş etdirir. Şəhriyar sənətində peyzaj, vətənin varlığına, gözəlliklərinə sonsuz məhəbbətdir. Təbiət lövhələri Şəhriyar poeziyasında obrazdır. Ona görə də vətəninin dağı, çayı, dənizi, meşələri və s. şairin yaradıcılığında konkret və ümumi bədii surətə çevrilir.

Dağ bir bədii obraz kimi ustadın təkcə təbiət tərənnümlü şe'rlərində deyil, onun ayrı-ayrı şe'r və poemalarında da diqqət mərkəzində saxlanılır.

Ən əvvəl, Şəhriyarın dağ ilə bağlı təsəvvürləri olduqca maraqlıdır. «Heydərbabaya salam» poemasının müqəddiməsində şair öz fikirlərini belə ifadə edir: «Dağ göylərə yaxındır. Dağ göylərə yaxın olduğu üçün

peyğəmbərlər də Allaha doğru dağlardan yaxınlaşmaq istəyiblər. Dağlar təbiətin ən qabarıq şah əsəridir. Dağın döşündən, qayaların qəlbindən göz yaşı kimi çağlayan saf və təmiz sular yaradıcı insanın himməti qədər böyük və təmizdir».

Ona görə də yaradıcılığında Şəhriyar təbiətin şah əsərinə layiq söz deməyi özünə borc bilsə də, bu işdə məs'ulyyəti hiss edir. Birinci növbədə Şəhriyarın dağa münasibəti ümumi təsviri səciyyə daşıyır. «Gecənin əfsanəsi» poemasında ustad şair dağın özəmətinə, gözəllik və füsunkarlığını əks etdirən fikirlər söyləyir:

*Dağın gecə vaxtı bir cəlalı var,
Dağlı düzənliklər cənnətə oxşar.
Gecə ay işığı çulğayar dağı,
Yanar dağ döşündə eşqin çırağı,
Təc qoyub başına aydan öyünər,
Əyninə qızıldan xəlat geyinər.*

Dağa çoxtərəfli münasibətlərində Şəhriyar ona ictimai aspektdən də yanaşır, özünün ictimai-siyasi görüşlərinin əksində bu mə'nalandırmadan geniş istifadə edir.

*Dağlar bir körpüdür bəşəriyyətə
Yol var o körpüdən əbədiyyətə -*

deyən şair daha irəli gedərək «Heydərbabaya salam» poemasının müqəddiməsində hökm və nəzəri mülahizələrinin poetik dildə ifadəsini belə yaradır:

*Dağ beşik sayılır peyğəmbərlərə,
Oradan vəhylər çatır hər yərə.*

Şairin Heydərbaba, Savalan, Səhənd, Dəməvənd, Şah dağ və s. dağlara münasibəti həm həqiqi, həm də rəmzi səciyyə daşıyır. Heydərbaba dağı Şəhriyarın boya-başa çatdığı kəndin yaxınlığında yerləşir. Onun yaradıcılığında Heydərbaba konkret mə'nada dağ adıdırsa, eyni zamanda qüvvət, güc, qeyrət, əzəmət rəmzidir. «Heydərbabaya salam» poemasında şair bu dağa daha çox konkret mə'nada təbiət varlığı kimi yanaşır. Maraqlıdır ki, əsərdə bu dağın hündürlüyündən, sıralanmasından söhbət açılmasa da oxucu Şəhriyar təqdimatında bu dağı ən əzəmətli, sıra dağlar şəklində qəbul edir. Əslində isə Heydərbaba dağı o qədər də hündür dağ deyil və şair «Dərya elədim» şe'rində buna işarə də vurur.

*Bax ki, Heydərbaba əfsanə tək olmuş bir Qaf,
Mən kiçik bir dağı sər mənzili üngə elədim.*

Eyni münasibətin Səhənd dağına bəsləndiyinin də şahidi oluruq. Əsərlə tanışlıq müəllifin bir sıra problemlərə toxunduğunu və məsələlərə Səhənd dağı kimi bir ucalıqdan baxdığını bildirir. Şair «Səhəndim» şe'rində paralel olaraq Səhəndi həm təbiət varlığı kimi, həm də ictimai planda əks etdirir. Şəhriyar burada da dağa ən'-ənəvi münasibətini davam etdirərək birinci növbədə Səhəndin böyük tablosunu yaradır. Oxucu bu tablo vasitəsilə Səhənd dağı ilə tanış olur, sanki öz gözləri ilə bu dağı seyr edir:

*... Başda Heydərbabatək qarla, qırovla qarışıbsan,
Son ipək telli buludlarla üfüqdə sarışıbsan.*

Əlbəttə, böyük Şəhriyarın məharətidir ki, bu dağın

sıldırımlı qayaları, dərə və sərələri, bitki örtüyü, bulaqları və s. məşhur rəssamın çəkdiyi əsər kimi gözlərimiz önündə canlanır. Heydərbaba dağına olduğu kimi burada da şair Səhəndə müraciət etmiş, lakin ictimai mə'naya daha çox yer ayırmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, dağ, dəniz, dərə, meşə, ay, ulduz və digər səma və yer cisimləri Şəhriyar yaradıcılığında bədii obraz şəklində qiymətləndirilmişdir.

Maraqlı odur ki, şair təbiət təsvirlərindən yerli-yerində istifadə edir. Qeyd olunduğu kimi onun təbiət təsvirləri uzun və darıxdırıcı deyil, əksinə, yığcam və mə'nalıdır.

«Heydərbabaya salam» poemasının vahid xətt ətrafında müəyyən mə'na çalarları ifadə etmək imkanlarından da danışmaq yerinə düşər. Əsərin hər hansı bəndi orijinal tə'sir gücünə malikdir. Demək olar ki, poema bir növ Azərbaycanın mə'lum regionun tarixi salnaməsidir. Lakin əsərin birinci və sonuncu bəndləri tə'sir gücünə görə tamam başqadır. Poemanın birinci bəndində «elinə, obasına salam verib, adının təkcə yad edilməsi təmənnasında olan şair» sonrakı misralarda məsələlərə geniş planda müdaxilə edir. Daha doğrusu, oxucunun gözləri önündə qərib bir insan obrazı canlanır. Həmin obraz get-gedə fəallaşır, doğmalaşır və hadisələrin mərkəzində dayanır, elinə-obasına xeyir-dua arzulayır. Buna görə də poemanın son bəndi bir növ xeyir-dua, nəsihət tə'siri bağışlayır. Şair tam əmindir ki, onun nəsihətləri xalq tərəfindən qəbul ediləcək, ağırlı, acılı yol keçən, faciəli taleyə düşər olan Vətənin keçmişi gələcəkdə səhvləri təkrar etməməkdə məşq rolunu oynayacaqdır:

*Bizdən sora qalanlara eşq olsun,
Keçmişlərdən gələnlərə məşq olsun.*

Poemada əhvalatların bədii in'ikası yüksək maraq doğurur. Müəllif varlığın müxtəlifliyini, ümumi və fərdi xüsusiyyətlərin daxili aləminin özünəməxsusluğunu bədii tərzdə qiymətləndirir, tə'sirli bədii formaya salır. Təsvir olunan varlığı əsərdə gerçəklik materialının özü göstərir.

Bu səbəbdəndir ki, poemada güclü şəkildə zəhmət-keş, həm də yazıq kəndli obrazı, onun yaşayış və həyat tərzini formalaşdırır. Şəhriyar bu prosesdə müəyyən məntiqi ardıcılığa riayət etmişdir. Poemanın əvvəlki bəndlərində şair öz xatırlamaları ilə tilsimə saldıqı oxucunu şahid sifətində tərənnüm etdiyi kəndə gətirir. Bu andan sonra sanki oxucuya şair tanışlığı lazım olmur, təsvir olunan məkanda o özü iştirakçıya çevrilir. Buna görə də «yandıрмаğa çıraq tapmayan», «hər nəyi baha alıb, ancaq zəhmətini ucuz satan», «hamını bəzəyib, iynə kimi lüt qalan» kəndlinin həyat və güzəranını yaxından müşahidə edə bilər. Təbii ki, burada da şair e'tirazlarının ən bariz forması özünü göstərir:

*Kətdi gəlin kimi dünyanı bəzər,
Öz övrəti yamaq-yamağa düzər,
İynə bəzər xalqı, özü lüt gəzər,
İndi də var çarşabları albaqdı
Uşaqların qıç-paçası çılpaqdı.*

Ustad sənətkar poemada varlığı əsas predmet götürür. Xalqın həyatı, yaşayışı, məişəti özünəməxsus ümumiləşdirmə yolu ilə insanı tə'sirləndirir, amal, fikir və düşüncə sistemi yaradır. Şəhriyar ən xırda detala belə,

yüksək lövhə və mənzərə və ya tipik əhvalat səviyyəsindən yanaşır. Ona görə də poemada xalqın milli-spesifik varlığının ifadəsi geniş təzahür edir. Demək olar ki, şair ən adi təsvirdə böyük tə'sir yaradır. Əsərdə tə'sir məzmunundan kənarda dayanmır. Hər bir bəndin geniş məzmunu oxucunun fikir və düşüncəsini ələ alır, insanların özləri, mühitləri, tarixi, ictimai-siyasi vəziyyəti haqqında təsəvvürü genişləndirir:

*İndi başər ac qurd təkin uduxub,
Çömbələnti göz qıcırday duruxub,
Baxıllar ki, görsünlər kim sınıxub,
Tökülsünlər onun ləşin yırtınsınlar,
Hərə bir diş ənsəsindən qırıtsınlar.*

Göründüyü kimi, burada ideya insanın ən yüksək təfəkkür və idrakı səviyyəsindədir.

Və ümumiyyətlə, Şəhriyar sənətində ideya hadisə və əhvalatlarda ifadə olunan fikirdir. Ona görə də şairin əsərlərində, o cümlədən «Heydərbabaya salam» poemasında fikir ümumiləşmə keyfiyyəti qazanmadan mahiyyətin açılmasında əsaslı rol oynaya bilmir.

Poemada şair həyatı duymağı, həyat barədə düşünməyi, ümumiləşdirmə aparmağı bacaran sənətkardır. Demək olar ki, elə bir ictimai-siyasi hadisə, adət-ənənə, təbiət mənzərəsi və s. tapılmaz ki, Şəhriyar ona biganə qalsın. Şair bunlardan tə'sirlənir, müasirlərinin həyat və yaşayış tərzini gözləri önündə canlandırır, onlar haqqında fikir söyləməyə ehtiyac duyur. Lazım gəldikdə onlara öz münasibətini bildirməyi də gizlətmir. Mirqafar, Mirheydər, Nənəqız, Miryəhya, Mircəfər, Mirsaleh, Fizzə xanım, Molla İbrahim və digər obrazlar haqqında mə'lumat şairin milli - bədii məntiqinin obyektiv təhlil və təsvir metodu tə'siri bağışlayır:

*Fizzə xanım Xoşginabın gülüydi,
A Miryəhya əmqızının quluydi
Rüxsarə artist idi, sevgiliydi,
Seyidhüseyn Mirsalehi yamsılar,
A Mircəfər qeyrətlidir, qan salar.*

Poemada Şəhriyar faktın daxili mə'nasını açarkən məzmunu bədii həqiqət səviyyəsinə qaldırır, oxucunu zəngin mə'nəvi-fikir aləminə salır. Məhz yuxarıda adları çəkilən adamların obrazlarının yaradılması Şəhriyar yaradıcılığında reallıq və müasirlik prinsipləri ilə üzvi bağlılıq təşkil edir. «Şəhriyar yaradıcılığında reallıq və müasirlik olduqca qüvvətlidir. Bu şairin poeziyasının başlıca xüsusiyyətlərindən biridir. O, dövrünün və ölkəsinin ictimai-siyasi və tarixi tələblərinə cavab vermiş, yeri gəldikcə müasirlərinin bədii obrazını yaratmış və dövrünün bir çox ictimai məsələləri haqqında fikir və müddəalarını irəli sürmüşdür»¹.

Şəhriyar həyat hadisələri ilə bağlı fikir və müləhizələrini qələmə alarkən səmimi və humanist adam təsiri bağışlayır. Bu mə'nada dünyanın dialektikasını dərk edən şair təbiət və cəmiyyətdə hər şeyin dəyişmə prosesində olduğunu qeyd edir. Təbiət və cəmiyyətin bir üzvü kimi insanın da dəyişməsinə şair formal və cismani mə'nada qəbul edir.

*Heydərbaba, dünya yalan dünyadı,
Süleymandan, Nuhdan qalan dünyadı.
Oğul doğan, dərdə salan dünyadı,
Hər kimsəyə hər nə verib, alıbdı,
Əflatundan bir quru ad qalıbdı.*

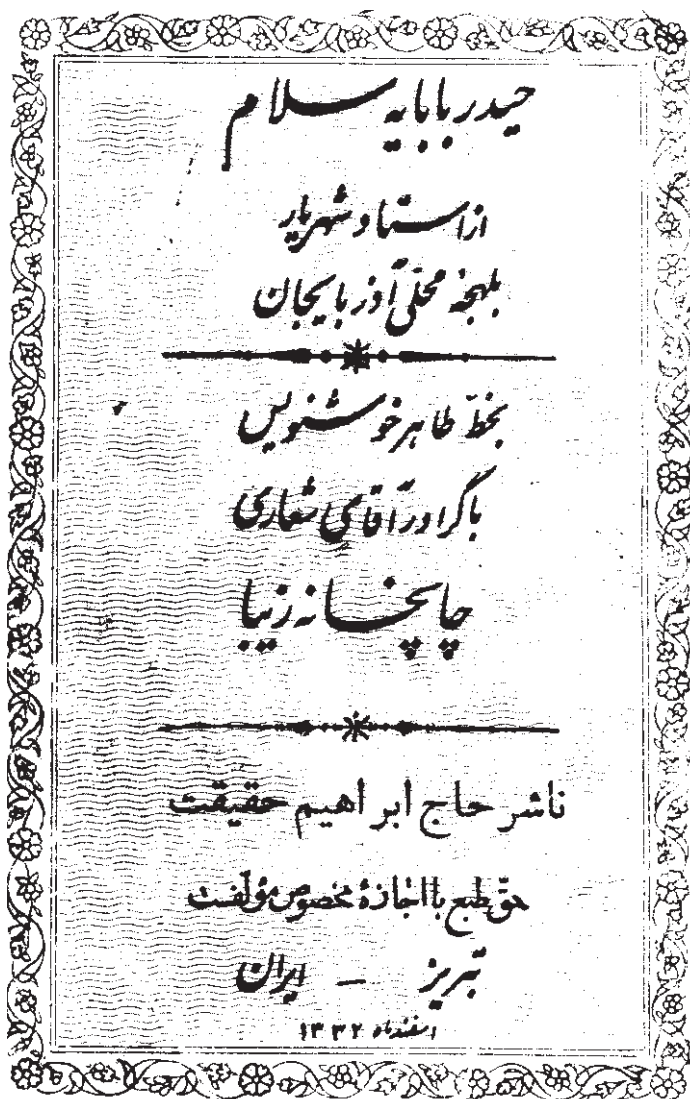
1. Billuri H. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Bakı, 1984, səh. 87.

*Evlər qalır, ev sahibi yox özü,
Ocaqların ancaq işıldır közü.
Gedənlərin az-çox qalıbdır sözü,
Bizdən də bir söz qalacaq, ay aman!
Kimlər bizdən söz salacaq, ay aman!.*

Yə'ni insan doğulur, böyüyür və ölür. Lakin insandan bu dünyada cismani mə'nada heç nə qalmır, qalan isə yaxşı ad və əməldir. Bu, insan və həyat barədə şairin dərin fəlsəfi fikirlərini təşkil edir.

Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» poeması Azərbaycan xalqının adi məişət tərzindən tutmuş ən ali fəlsəfi düşüncələri fonunda tipik Azərbaycan xarakteri, psixologiyası və milli xüsusiyyətlərinin yüksək bədii tərənnümünü nümayiş etdirən bir əsərdir.

«Heydərbabaya salam» poemasının
ilk nəşrinin üz qabığının surəti

Kitabın üz qabığının tərcüməsi

«Heydərbabaya salam»

Ustad Şəhriyardan

Azərbaycan məhəlli ləhcəsi ilə

Xəttat: Tahir Xoşnevis

Oymaçı: Cənab Şüari

Ziba çanxanası

Nəşir: Hacı İbrahim Həqiqət

Çap hüququ müəllifin xüsusi icazəsi ilə

Təbriz - İran

İsfənd ayı 1332

ÖYRƏDƏN ALLAHIN ADI İLƏ

O şairlər ki, uşaqlıq çağlarını dağ ətəklərində, meşə və dəniz sahillərində, başqa sözlə təbiətin qucağında keçirib, tərbiyə almışlar, onlar yaxşı bilirlər ki, o dövrün şirin xatirələri sonrakı yaradıcılıq dövrlərində istifadə edilən bir xəzinəyə çevrilir. Mənimçün də belə olub. Bu səbəbdən də doğulduğum yerə öz yerli dostlarımdan daha artıq özümü borclu hesab edirəm. Mənim tay-tuşlarım ana Vətənləri haqqında az-çox yazıb onu yad etmişlərsə də, ancaq bunlar məni qane etmədi. Ürəyimdən keçirdi ki, orada yaşayan əhalinin xoşuna gəlsin deyə, yerli təranələr formasında bir şey yazım. Yazıb-yaratdıqlarım xüsusilə uşaqlıq çağlarımda mənimlə bərabər oynayan həmyaşıdlarıma daha şirin olsun. Ancaq mən Tehrandə uzun müddət yaşadığımdan Azərbaycan kənd ləhcəsinə xas olan şirin ləhcə, zərafət və tə'birlərdən demək olar ki, uzaq düşmüşdüm. Başqa sözlə uşaqlıq çağlarımdakı xatirələrim solğun və anlaşılmaz tablolar kimi zehnimdə qalırdı. Rəhmətlik anam Tehrana gəldiyi vaxtdan onun sehrli nüfuzunun tə'siri ilə yaddaşımda qoruyub saxladığı keçmiş xatirələrini mənə danışmaqla şirin nağıllar yavaş-yavaş mənim ölü ruhuma can verdi. Rəngləri solmuş xatirə lövhələri yenidən öz keçmiş rəngləri ilə mənim zehnimdə canlandı. Hicri-Şəmsi tarixi ilə 1320-ci ilin şəhrivər ayından sonra mənim xəstəliyim, ümitsizliyim və tənhalığım başladı. Mənim dərd və işgəncə yatağımda əgər anam mənə qulluq etməsə idi və mənim cismi cəhətdən qüdrətimi özümə qaytarmasa idi, çox gec ola bilərdi. Onun mənə qulluğundan sonra sanki həyata yenidən qayıtdım. Əlim anamın əlində keçmiş şirin xatirələr

mənim daxilimdə gizli bir büsat yaradaraq təskinlik və təsəlli şərabinı mənim ruhuma axıtdı. Mənim xəstəliyim mənim ruhumda yeni bir ruhi dəyişikliyin müqəddiməsi idi ki, bütün dünya ne'mətlərindən bezirdim və daha çox şeylərdən belə imtina edirdim, hətta anamı da unudurdum. Şe'rə ta əzəldən bağlı idim və ona böyük məhəbbətim var idi. Hər bir can yandırıcı qit'əni bir əzizin qəlbimə vurduğu dağ bahasına əldə etmişdim və vida astanasında həsrət yangısıyla tökdüyüm göz yaşları təhtəlşüurumdan gələn təbii göz yaşları idi.

Bu dağ basılmış yanıqlı çağlarım mənə «Heydərbaba» mənzuməsini və «Eyvay, anam» şe'rinə yaratmağa imkan verdi. Dağ göylərə yaxındır. Dağ göylərə yaxın olduğu üçün peyğəmbərlər də Allaha doğru dağlarla yaxınlaşmaq istəyiblər. Dağlar təbiətin ən qabarıq şah əsəridirlər. Dağın döşündən, qayaların qəlbindən çağlayan göz yaşı kimi saf və təmiz sular yaradıcı insanın hümməti qədər böyük və təmizdir. Heydərbaba isə dağdır. Heydərbaba dağı Qayısqurşaq kəndi ilə üz-üzə, mənim uşaqlıq çağlarımın beşiyi Qaraçəmən yolu ilə Şəngülava kəndləri arasında yerləşir. Burada Heydərbaba kənd kəndxudası kimi şahidliyə götürülür. Bu dağa tarixin gözü kimi, bütün hadisələri gözü ilə görmüş, onu öz sinəsində zəbt etmiş və şairin nalələrini göylərə yüksəldib, ucalıqlarda əks-səda doğurması üçün istinad edilir.

Əziz oxucum! Bu məcmuənin (bütövlükdə kitab nəzərdə tutulur - E.Q) önəmli nöqsan cəhəti aşağıdakılardır:

1. *Mənzumənin («Heydərbabaya salam» - E.Q) fars tərcüməsi yoxdur. Bu qüsurlu mənimdir. Mənzuməni fars dilinə tərcümə edə bilməmişəm. Və bunu qismət olsa, gələcək vaxtlara həvalə edirəm.*

2. *İkinci nöqsan rəngli gravura olmadığındandır.*

Onun da əsas səbəbi Təbrizdə vəsait çatışmamazlığı ilə bağlıdır. Bunun üçün məni üzürlü hesab edərsiniz. Amma kitabın üstün cəhətləri də çoxdur: 1) Xətt, ustadlar ustadı kalliqraf Ağayi Tahir Xoşnevisin qələmi ilə yazılmışdır. Onun yazdıqları illərlə tədris olunmuş, mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilib və qiymətləndiriləcəkdir. Bu şəxs Azərbaycanın ən qüdrətli, gözəl xəttatlarından və mədəniyyət xadimlərindən biridir. Bu gün Azərbaycanın ən böyük ustad xəttatlarının hamısı onun şagirdləridirlər. O, əxlaq normaları, əxlaq, iman və müdriklik cəhətdən kamil bir insandır. Mətn qravüraları sənətkar Ağayi Əbdül Vahab Şüarinin işlərindəndir. O, Təbrizin görkəmli alimlərindən və «Taliyyə» mədrəsəsinin keçmiş müəllimidir. Onun şagirdləri bugünkü Azərbaycanın tanınmış şəxsiyyətlərindəndirlər.

3. Digər üstün cəhət iki böyük ustad, alim-Ağayi Rövşənəzəm və Karəngin yaxşı müqəddimə yazdıqlarına görədir. Birinci şəxs mədəniyyət xadimi, Avropa təhsilli, yazıçı və şair, tərcüməçi, yeni dünya ədəbiyyatı ilə tanış və ən başlıcası könülləri oxuyan bir insandır. İkinci şəxs isə Karəngdir ki, o, ədəbiyyat mütəxəssisi, savadlı, eyni halda, Təbriz Pedoqoji Universitetinin müəllimi, şe'r və ədəbiyyat əhli və tədqiqatçı bir alimdir.

4. Şəkillər və rəsm işləri gənc sənətkar Murtəza Naxçıvaninindir. Tehran Ali İncəsənət məktəbinin məzunu və rəsm ilə fotoqrafiya sahəsində böyük məharət və yaradıcılıq qabiliyyəti olan şəxsdir.

5. Bu toplunun çapı Təbrizin «İttılaat» çapxanasında Ağayi Zəfirinin müdiriyyəti altında çap edilmişdir. Bu çapxana Təbrizin birinci dərəcəli, həm də çap maşınları sarıdan modern çapxanası hesab olunur.

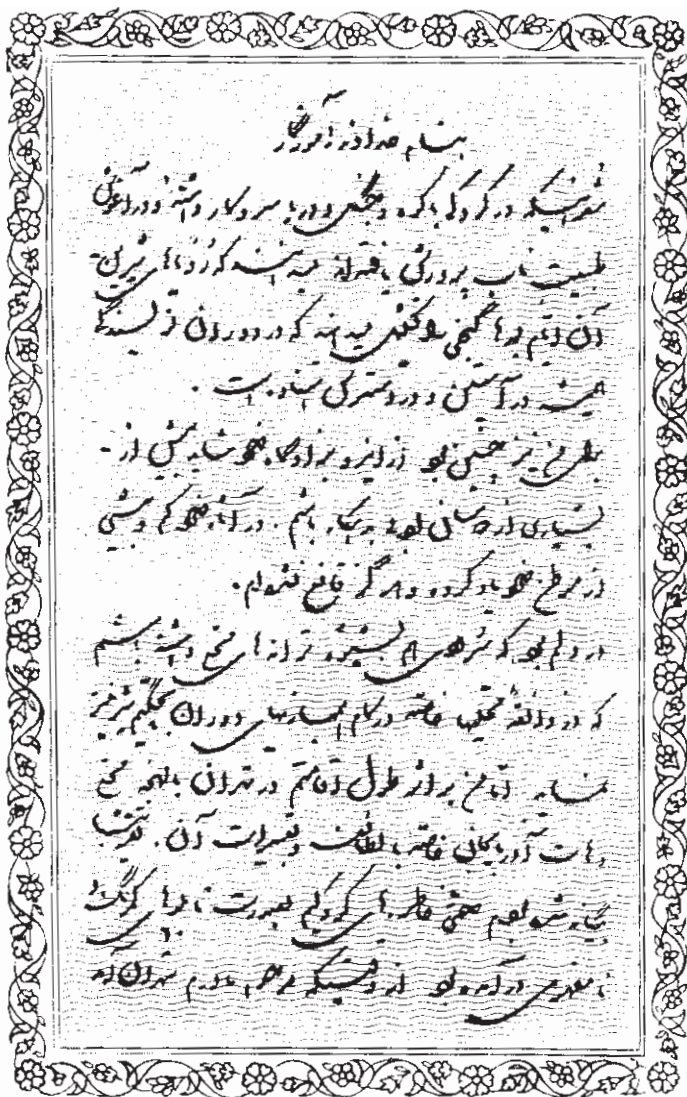
6. Bu məcmuənin bir araya gətirilməsində mənim

*böyük dostum və köməkçim Həsən Təqviminin əməyi he-
sabsızdır. Bu adam Təbrizin yol idarəsinin çalışqan
gənclərindən, habelə Azərbaycan mətbuatının yorulmaz
xadimlərindən biridir. Əsərin çapa hazırlanmasında
çoxlu zəhmət çəkdiyinə görə ona təşəkkürümü bildiri-
rəm.*

Bu məcmuəni öz və bu işdə iştirak edən hörmətli
ustadlar adından bütün azərbaycanlı vətəndaşlarıma (şə-
hərli və kəndlilərə) hədiyyə edir, Azərbaycan və
azərbaycanlıların şərəf və başı ucalıqlılarını səmimi-
qəlbdən Allahdan istəyir və arzulayıram.

Təbriz, İsfənd ayı 1332-ci il.
Məhəmmədhüseyn Şəhriyar

M.Şəhriyarın öz dəst-xətti ilə yazılmış
«ÖYRƏDƏN ALLAHIN ADI İLƏ»
mətninin surəti

و از روی ما درم نمود بر چو آورد.

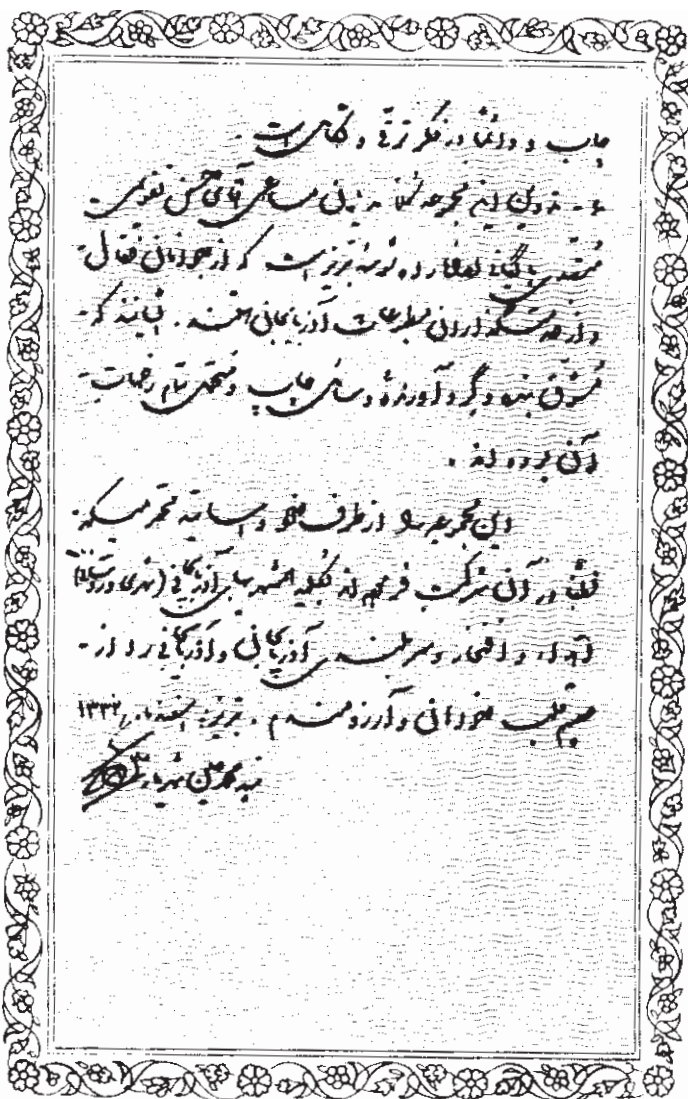
که با سیمینا نزدیک است . که جلیل و عزیز است .
چون زنی را که ابله است . آید که در عجب
که از بکر شود . ایستد در خانه تر و زلال است
که با طبع و مت از نهی نبت پرست . جید با کرم است

حیدر بابا . هم که است . رود روی
و کله (قیس قرمان) : نگردد غارت من که در کت
رهنه در خانه من . و چون مدح و کلمه بخشد
و از غنای جید . در این شهر منظم است که خدای و زنی و کلمه
بشداد میزد که همیشه شاد بود و چون چشم باز شد
و قانع و ضعیف گشته . به حال مردم است و نیز مقلد ناله های
نمود و آسمانها شکست که دیگرانی همه آفاق برآید .

خوبه : عزیزم : ای محرم و فقیه خدای داد :

در نهانی تو خفا کردی ایست، این قصه از شکسته بودی
 جو از دست رفت که این خمیده ای بستم نو
 به نهانی که دور از رخ قدیم است، در غم زده بودی و بزم
 در نهانی خفا کردی ایست، این قصه از شکسته بودی

ایست خفا کردی ایست، این قصه از شکسته بودی
 ایست خفا کردی ایست، این قصه از شکسته بودی
 ایست خفا کردی ایست، این قصه از شکسته بودی
 ایست خفا کردی ایست، این قصه از شکسته بودی
 ایست خفا کردی ایست، این قصه از شکسته بودی
 ایست خفا کردی ایست، این قصه از شکسته بودی
 ایست خفا کردی ایست، این قصه از شکسته بودی
 ایست خفا کردی ایست، این قصه از شکسته بودی
 ایست خفا کردی ایست، این قصه از شکسته بودی
 ایست خفا کردی ایست، این قصه از شکسته بودی

باب و دینار در مکر زنه و کجاست
و دینار و دینار و دینار و دینار
و دینار و دینار و دینار و دینار
و دینار و دینار و دینار و دینار
و دینار و دینار و دینار و دینار
و دینار و دینار و دینار و دینار

و دینار و دینار و دینار و دینار
و دینار و دینار و دینار و دینار
و دینار و دینار و دینار و دینار
و دینار و دینار و دینار و دینار
و دینار و دینار و دینار و دینار
و دینار و دینار و دینار و دینار

ŞƏHRIYARIN «HEYDƏRBABASI»

*(Möhtərəm alim Mehdi
Rövşənəmin qələmi ilə)*

Biz gözəllik xatirinə bu ağır həyat yükünü gücsüz çiyimizdə çəkirik, əks təqdirdə yemək və yuxu bütün bu əzaba dəymir.

Gözəllik vurğunu olan bir kəs çirkinlik və qeyri-düzgünlük ətrafında dolanmır, zövq və səfa ilə dolu olan ürəkdə kin və küdurət üçün yer yoxdur. Amma zahiri gözəllik gənclik və ilk bahar kimi keçicidir və təkcə mə'nə gözəlliyi əbədi qalır və ona ürək bağlamağa layiqdir.

Lakin təəssüf ki, hər göz bu gözəllikləri görə bilmir, biz bu gözəllik və səfaya görə daha çox sənət və incəsənət xadimlərinə borcluyuq. Əgər incəsənət bağbanı olmasaydı lətif hisslər solardı. Əgər incə hisslər olmasaydı insan bəbir və pələngdən daha qorxulu və yırtıcı olardı. Cənab Şəhriyar, mənim fikrimcə adi adamlarla siz sənətkarın arasında olan fərq budur ki, həyat kinosunda bizim gördüyümüz və görə bilmədiyimiz şeyi siz deyir və şərh edə bilərsiniz və bizim hiss etdiyimizi siz əbədi və uzunömürlü edirsiniz.

Məşhur fransız şairi Pyer Kuri zülmkar məşuqəsi ondan yarımca baxış belə əsirgəyəndə ağzını danlaqla açdı ki, bu qədər öz naz-qəmzənlə fəxr etmə və mə-nə təhqir gözü ilə baxma. Sənin gözəlliyini əbədiləşdirən mənim şe'rimdir.

Doğrusu, əgər Hüqolar və Rensarlar olmasaydı yüzlərlə il keçəndən sonra Julilər və Helenlər təsvir olunmazdılar və əgər Şəhriyar olmasaydı kimsə Hey-

dərbabanı tanımazdı. Siz sənətkarların incəlikləri sezən baxışlarıyla biz dünyanı daha aydın və daha yaxşı görürük. Hər bir şeyi, hər bir kəsi dözülsə və sevilərsə şəkildə dərk edirik.

Bəli, Leyliyə Məcnunun, gözəlliyə sənətkarın gözü ilə baxmaq lazımdır. İncəsənətin digər xüsusiyyətləri seçim və bəzəkdir. Hamının yadındadır ki, uşaqlıq dövründə çox vaxt heç bir şeyin üstündə öz oyun dostlarımızla dalaşib vuruşmuşuq. Və çox vaxt ana və bacımız bizim uşaqlıq istəklərimizə əhəmiyyət verməmiş və bizim nazik ürəyimizi dərdə salmışdılar. Lakin arzular yaranan «Heydərbaba» parçasında bütün bu xudbinlikdən əsər tapmırsınız.

O zaman hətta qəm, kədər də olsa, yenə də gözəl və sevimli olardı. Bunun əsas səbəbi təkcə dünyanın çöhrəsini bu günün tikililərində daha cəlvəli göstərən və keçmişin gözəlliyinə daha bir rəyə bəxş edən psixoloji amilin əsaslarından deyil. Bəlkə dediyimiz kimi incəsənət xadiminin işi seçmək və bəzəməkdir və öz ruhundan cansız təbiətə bir şey bağışlamaqdır. Baxmayaraq ki, təbiətdən təqlid olunuş bir sənət əsəri təbiətin özündən bizi daha çox cəzb edir. Buna görədir ki, sözün əsl mənasında təqlidin təsiri altında durur və «Heydərbaba» şeəri Heydərbaba dağından daha valehedici olur, halbuki bir ovuc daş və çınqıldır ki, ruha malik deyil. Mən hər zaman fürsət düşəndə həyatın toz-torpağından xilas olmaq üçün sənətkarlara üz tuturam. Sədi və Mövləvidən şe'r oxuyanadək nə əlim, nə də ürəyim işə yatır. Bəli, ləzzət nə qədər səmavi olsa, o qədər yaxşıdır. Elə buna görə də bu ruhsuz həyatdan tənə gəldiyim vaxtlar Şəhriyarı görəndə uşaq kimi ətəyindən asılırdım ki, «Heydərbaba» lay-laylarını oxuya-oxuya mışıl-mışıl yuxuya gedim və yavaş-yavaş varlıq qəmini

yaddan çıxarım.

Ey Şəhriyar, bu ürəkdən daha məftun və daha coşğunluğu tapmayacaqsan. «De və canımı yandır».

Təcrübə üçün mənə bir müddət divanə et, əgər Məcnundan yaxşı olmasam yenə də mənə aqıl et. Bir ömrü şe'r və xəyalla başa vuran və nəhayət, pərişan qocalıq qarı başına və üzünə yatmış bir kəs üçün nalə etmək və coşub daşmaq asan iş deyil, lakin sizin şe'riniz o qədər şəfqətlidir ki, təsəvvür etmirəm ki, onu bir kəs bir dəfə oxuyub yüz dəfə ağlamasın. Buna baxmayaraq, bizi ağlamağa məcbur edən təkcə sizin şe'rinizin lətafəti və şəfqətliyi deyil, bəlkə sizin «Heydərbaba»-nı oxuyanda öz həsrətli günlərinizi yada salaraq, həyata keçməyən o arzularla, qayıtmayacaq o keçmişlə, ürəkdə yatan və heç kəsə demədiyimiz o dərdlərlə, bizi həyatın yarı yolunda tənha qoyub gedən candan əziz dostlara görə göz yaşları axıdırıq. Bir şəxs Viktor Hüqoya irad tutur ki, nə üçün həmişə özündən danışırısan. Dünyagörmüş və təmkinli kişi gülümsəyib dedi: «Dost, özümdən danışan zaman həqiqətdə sənə haqqında danışmışam».

Kimdir ki, bu incəliyi «Heydərbaba» şe'rindən dərk etməsin? Kimdir ki, öz keçmişini onda görməsin? O şəfqət və lətafətdən yaxşı nə var! Sanki gözəl nə varsa şair bir yerdə cəmləmiş və bu məftunedici parçanı yaratmışdır. Gələcək nəsil inanmayacaq ki, bir iranlı şair Azərbaycan ləhcəsində yalnız bir şe'r demiş, o da belə rıqqət və axıcılıqla. Şair məşuqəsinin dilindən demişdir: «Məni gül çöhrə, xumar və əfsunkar gözlər xatirinə sevmə. Qorxuram ki, bunların dövrünü sona çatdır, sənə atəşin soyuyar. Məni səbəbini bilmədən sev».

Mən də bilmirəm nə üçün «Heydərbaba» şe'rini bu qədər sevirəm. Ola bilsin ana dilində yazıldığına görə dəqiqlik və incəliklərini daha yaxşı başa düşürəm. Bəl-

kə ona görə ürəyə yatır ki, coşğun ürəkdən süzülmüşdür. Bəlkə elə dərdlərin göstəricisi bu parçanı utancaq baxış və həzin avaz kimi şirin və ürəyə yatımlıq etmişdir. «Heydərbaba» həyatı tam əks etdirən güzgüdür. Çoxu göz yaşı və bə`zisi gülüşdür. Amma Molyer bə`zi komediyalarında faciənin kənarından keçdiyi kimi, «Heydərbaba»nın gülüşü də həmişə gözüyaşlıdır. Bunun səbəbi ona görə deyil ki, biz keçmiş dövr və əldən çıxmış ne`mətə həsrət gözü ilə baxırıq. Bəlkə o səbəbdəndir ki, şairin özü təbiətən və daxilən hüznü və qəmgindir. Oxucu onun bu kədərli çöhrəsini sanki hər yerdə görür.

*Zindəganlıq bir qaranlıq zindandır.
Təməddünün uydux yalan sözünə
Burda bir şir darda qalıb bağırır,
Mürüvvətsiz insanları çağırır.
Deynə mənim şair oğlum Şəhriyar
Bir ömürdür qəm üstünə qəm qalar:*

Və ola bilsin deyildiyi kimi, həmin qüssə dolu nağıllardır ki, Şəhriyarın bu şe`ri biz əzabkeş və dərqli Şərqlilərin ağzının dadını şəkərdən də şirin etmişdir. Bə`zən şair keçmişin xatirəsi ilə elə taqətsiz olur ki, həqiqətən ürəyi suya dönür.

*Kaş qayıdıb bir də uşaq olaydım
Bir gül açıb ondan sora solaydım
Ay özümü o azdıran günlərim
Ağac minib at gəzdirən günlərim.*

Bə`zən vəfasız dünyanın dəyişkənliyindən ağlayır və saçlarını yolur.

(Heydərbaba, dünya yalan dünyadı...)
(Bir bileydim ayrılığı kim saldı...)
(Əflatundan bir quru ad qalıbdır...)

Bu ədəbi şah əsərində işlənmiş ifadələr, təşbihlər, kinayələr və istiarələr o qədər incə və zərifdir ki, tərcümə olunası deyil.

Qoy quzular ayın-şayın otlasın

Siz nə qədər bacarıqlı tərcüməçi olsanız da, «ayın-şayın» istilahını başqa dilə necə tərcümə edə bilərsiniz ki, həmin ləzzəti dinləyicidə yaratsın. Eləcə də:

Ağ bulutlar köynəklərin sıxanda və ya
Elə bilin mənim ruhum ordadır
Kəhlik kimi batıb qalıb qardadır.

Təkcə həmin bir beyt mənim nəzərimdə bir divan, hətta bir dünya dəyərə malikdir və bundan sadə şe'r demək mümkün olduğunu güman etmirəm.

«Heydərbaba»nın başqa üstünlükləri onun sadəliyi və rəvanlığıdır ki, əsəri mö'cüzə həddinə çatdırır və Sə'dinin dediyi kimi sadə və rəvandır. Hamımız bilir ki, şe'r mə'luiat vermək üçün yox, hisslərin ifadəsi üçündür. Buna görə ifadə nə qədər sadə olsa, o qədər yaxşıdır.

Sufinin dəftəri savad və hərf deyil,
Qar kimi ağ ürəkdən başqa bir şey deyil.

Doğrusu bundan yüksək nə sənətkarlıq ola bilər ki, «Heydərbaba»nı həm avam başa düşür, həm də say-seçmə adamlar bəyənir. Onu eşidən yeddi yaşlı uşaq da şadlanır, yetmiş yaşlı qoca da.

Sadəlik və rəvanlıq baxışından «Heydərbaba» həqiqətən təqlid olunmazdır və buna görədir ki, bir oxunuşdan yaddaşlarda qalır.

*Heydərbaba Nənəqızın gözləri
Rəxşəndənin şirin-şirin sözləri
Türki dedim oxusunlar özləri
Bilsinlər ki, adam gedər ad qalar
Yaxşı-pisdən ağızda bir dad qalar*

və ya

Balam durun qoyax gedax emmizə

və ya

Əti yeyib başı atıb yatallar.

Təsəvvür etmirəm ki, bir şəxs həтта, yüz il Təbrizdə belə qalsa bundan sadə və səlis danışa bilsin. Hələ şe'r deməyindən danışmıram. Kaş ki, fars dilində divanlar yazan «Heydərbaba»nın şairi bu parçanı da həmin dildə yazardı ki, digər həmvətənlərimiz də bundan bizimlə birlikdə ləzzət alaydılar.

«Heydərbaba»nın digər üstünlüyü odur ki, aşığın sazı ilə həmahəngdir. Bilirsiniz ki, hər yerdə məhəllə-məhəllə, diyərbədiyar dolaşan, bir tikə çörək üçün can qoyan aşıqlar var. Bizim diyarımızda bunları aşiq adlandıırırlar ki, xüsusi melodiya ilə saz çalır və oxuyurlar. «Heydərbaba»nın şairi bilmirəm qəsdən, ya təsadüf üzündən öz şe'ri üçün elə bir bəhr seçmişdir ki, bu ahənglə tam uyğundur. Şair özü demişdir:

Aşıqların sazlarında sözüm var.

Belə ki, indi də Bostanabad və Qaraçəmən aşıqları çayxana və keçidlərdə «Heydərbaba» şe'r'lərini oxu-

yurlar və dilbədil, sinəbəsinə yaddaşlara ötürürlər. «Heydərbaba»da çox təsadüf olunan şey təbiət və kənd həyatı mənzərələridir. Bildiyimiz kimi bu parçanın 77¹ bəndi var və hər bir bənd bir neçə xəyalpərvər tablo yaradır. Öz uşaqlıq illərini kənddə keçirən kəslər bu mənzərələrin tamaşasından ləzzət alacaq və geriye həsrətli baxışla baxıb deyəcəklər:

*Ey mənim uşaqlıq dövrüm yenidən qayıt
Ey sənin eyş, şadlıq və naz dövrün, qayıt
(Mərhum Cəlili)*

Bir kənd mənzərəsi qalmamışdır ki, şair onun üçün tablo yaratmamış olsun.

*Novruzgülü, qarçıqəyi çıxanda
Bayram yeli çardaxları yıxanda
Sürü qalxıb dolayından aşardı
Badyaların südü aşıb daşardı.*

Sözün qızası, əgər Lamartini «Göl» şairi, Moli Perodumu «Sınmış güldan»ın yaradıcısı, Nimanı «Əfsanə»nin yazarı və Hicazini «Baba Kuhi»nin yazıçısı adlandırsaq, mənim fikrimcə, Şəhriyarı «Heydərbaba» şairi adlandırmalıyıq. Ədalətli hökm çıxartmaqda tələsməmək üçün bir daha kitabların arasında səyahətə başladım və hər yerdə uşaqlıq xatirələrini diqqətlə oxudum və indi cür'ətlə deyə bilərəm ki, nə Tomas Hud, nə Teodor, nə Şato Beryan, nə Hüqo və nə də Lamortin heç biri həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətdə «Heydərbaba»nın səviyyəsinə yüksəlmirlər və İranın bacarıqlı şairi bu meylanda hamını kölgədə qoymuşdur. Əgər inan-

1. Rövşənəminin müqəddimə yazdığı kitabın özündə isə poema 76 bənddən ibarətdir. Bu rəqəm səhvən belə getmişdir (E.Quliyev).

mırsınızsa kəmiyyətin hesabı asandır: Bəlkə elə bir şair xatirinizdə deyil ki, bu qədər öz doğulduğu yer haqqında şe'r demiş olsun. Amma keyfiyyət haqqında: Mən bacardığım və vaxtın imkan verdiyi həddəcən onun gözəlliklərinin az bir hissəsini göstərdim. Bu iş lüzum olmadığını bilirəm. İncə hissli bir adam ilk baxışda «Heydərbaba»da elə məst olur ki, əli ətəyindən üzülür. Amma «Şair bu şe'ri yazarkən hansı məktəbin davamçısı olmuşdur» məsələsi haqqında tədqiqat mənim fikrimcə faydasız bir işdir. Musanın azad ruhu heç bir qayda və qanuna giriftar olmadığı və ürəyinin dediyini dilə gətirdiyi kimi Şəhriyarın şairlik fikrinin quşu hədd və sədd tanımır, ürəyi hara istəyirsə ora gedir. Filologiya və folklor haqqında fikir söyləməyi beləcə tədqiqatçıların ixtiyarına buraxıb özüm zövq və hala arxalanaraq deyirəm: Ədalətli və mə'lumatlı könül sahibi Şərq və Qərbin yazarlarının uşaqlıq xatirələrini bir yerə toplamaq istəsə, sözsüz «Heydərbaba»nın qiymətini biləcək və başda oturdacaq. Ola bilsin vaxt gəldikcə Heydərbaba dağı torpaqla bir olsun, gözdən itsin. Amma Azərbaycanın həssas adamlarının ürəyini döş qəfəsində döyündürən Şəhriyarın şe'ri beləcə əbədi qalacaq və bu milli ehtiyatı qızıl vərəq kimi əldən-ələ ötürəcək və nəsildən-nəslə yadigar qoyacaqdır. Bundan sonra Qaraçəmən yolundan keçən həssas adamlar həmin ətrafda bir yerə işarə edib deyəcəklər: Ora Xoşginab yoludur, ora Heydərbaba dağı və Şəhriyarın vətənidir. Ora Leyli və Məcnun vadisidir...

Bir gün sizin əlinizə çatan zahirən bu kiçik əsərin hamısı bizim üsyankar Təbrizdən çıxmış dörd böyük sənətkarın, yə'ni bir şair, bir rəssam, bir xəttat və oyması əməyinin nəticəsidir ki, bu gül dəstəsini bəzəmişlər.

(Tərcümə edən T.Cahangirov)

MÜQƏDDİMƏ¹

Şirin fars dilini yaxşı bilənlər, Hizami, Sə`di və Hafizi tanıyanlar bu gün Şəhriyarı tanıyırlar və onun ədəbiyyatın ən yaxşı xadimi olduğunu deyirlər:

*Şəhriyar böyük və əfsunkar şairdir -
Şəhriyar müasir İranın böyük şe`r
ustalarındandır
Şəhriyar İranın yeganə həqiqi həssas şairidir.
Şəhriyar təkcə İranın deyil, bəlkə bütün
Şərqi iftixarıdır.*

Amma yazıçı Şəhriyarın şəxsiyyətindən bəhs etmir, mövzunun qeyd olunması və məftunedici «Heydərbaba» parçasının ədəbi üslubunun təqdiminə başlayır. Şəhriyar bu gözəl şe`rdə Heydərbaba dağının yaşıl ətəyində uşaqlıq illərinin şirin xatirələrini canlandırır, əfsanələr, mahnılar, məsələlər və şe`rlər, nəzakətli sözlər və zarafatlar, bayram və yas mərasimi, tarixi və dini əqidələr, alış-veriş, sənətkarlıq və təsərrüfat, yemək və geyim, kənd həyatı və evin təsvirinə başlayır. Rəvan sular, valehedici qarlı dağlar, ilk bahar gülləri, meyvə bağları, taxıl zəmiləri, inək və qoyun sürüləri, günəşin doğması və batmasını bütün gözəllikləri ilə göstərir... Buradan həssas və dəqiq adam həzz ala bilər: Onun nəzmə çəkilməsində bədii və yeni bir üslub işlənmiş, üslub pozğunluğundan qaçmış,

1. Müqəddimə qısa ixtisarla çap olunur

dadaizm, futorizm və sürrealizmin müsbət və ağıllı tərəfinə riayət etmiş, yenilik axtarışı ilə yanaşı yenə keçmişdəkilərin əziyyət və yaxşılıqlarına ehtiram göstərmiş, ağıl və şüur həqiqətlərin seçim və dərkində yuxu və xəyala üstünlük vermiş və əzabla dolu maddi həyatın dəqiq incəliklərini silabik şe`rin gözəl qəlbinə tökmüşdür. Bu işdə o qədər ustadlıq göstərmişdir ki, oxucu ilk dəfədə romantizm üslubunun kamil nümunəsinin həqiqətlərinin təcəssümünün mülahizəsi və hisslərin mahiranə ifadəsinin müşahidəsi ilə romantik şe`rin ali məsələsini təsəvvürdə canlandırır. Lakin yazıçının fikrincə bu özü təsəvvürdən artıq deyil.

Şəhriyar heç bir məktəbin ağır tə`sirində olmamış və bu yaxşı mə`nalar, aydın və ürəyə yatan üslub təkcə onun yaxşı zövqü və bacarığının təbiətindən doğmuşdur və mərhum Vaqifin sözü ilə:

*Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır,
Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır.
Pərişanlıq zülfün öz qaydasıdır,
Nə badi səbadan, nə şanədəndir.*

Ola bilsin ki, sözün uzadılması əziz oxucunun kədərinə səbəb olsun, amma bu mətləbin bəyan olunması qaçılmazdır. «Heydərbaba» parçası daha çox bu cəhətdən əhəmiyyətli ki, onda olan gözəllik və rəngarənglik həyatın başlanğıcına olan iman ətrafında və yüksək əxlaq əsaslarına diqqət məhvərində fırlanır.

***Təbriz, 27/9-1332 Əbdüləli Karəng
(tərcümə edən T.Cahangirov)***

**«HEYDƏRBABAYA
SALAM»
*POEMASI***

BİRİNCİ HİSSƏ

1. Heydərbaba¹, ildırımlar şaxanda,
Sellər, sular şaqqıldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şövkətüzə, elüzə
Mənim də bir adım gəlsin dilüzə.
2. Heydərbaba, kəhliklərin uçanda,
Kol dibindən dovşan qalxıb qaçanda,
Baxçaların çiçəklənib açanda,
Bizdən də bir mümkün olsa yad elə,
Açılmayan ürəkləri şad elə.
3. Bayram yeli çardaxları yıxanda,
Novruzgülü, qarçıçəgi² çıxanda,
Ağ bulutlar köynəklərin sıxanda,
Bizdən də bir yad eləyən sağ olsun,
Dərdlərimiz qoy dikəlsin, dağ olsun.
4. Heydərbaba, gün daluvı dağlasın,
Üzün gülsün, bulaxların ağlasın,
Uşaxların bir dəstə gül bağlasın,
Yel gələndə, ver gətirsin bu yana,
Bəlkə mənim yatmış bəxtim oyana

1. Heydərbaba - bir kənd dağının adıdır ki, bu şe`rdə müraciət obyekti və hadisələrin şahidi seçilmişdir. (Bütün bənd altı izahatlar M.Şəhriyarın özünə məxsusdur).

2. Novruzgülü və qarçıçəyi iki gözəl güldür. Yazın əvvəlində qarın altından və daşların arasından baş qaldırır. Birincisi bənövşəyi rəngli və gəlin kimi utancaq, ikincisi ağ rəngli, aşıq kimi şuxdur.

5. Heydərbaba, sənin üzün ağ olsun,
Dört bir yanun bulağ olsun, bağ olsun,
Bizdən sora sənin başun sağ olsun,
Dünya qəzov-qədər, ölüm-itimdi,
Dünya boyu oğulsuzdu, yetimdi.
6. Heydərbaba, yolum sənnən kəc oldi,
Ömrüm keçdi, gələmmədim, gec oldi,
Heç bilmədim gözəllərin nec oldi,
Bilməz idim döngələr var, dönüm var,
İtginlik var, ayrılıq var, ölüm var.
7. Heydərbaba, igid əmək itirməz,
Ömür keçər, əfsus bərə bitirməz,
Namərd olan ömrü başa yetirməz
Biz də vallah, unutmarıq sizləri,
Görəmməsək, halal edin bizləri.
8. Heydərbaba, Mirəjdər³ səslənəndə,
Kənd içinə səsdən-küydən düşəndə,
Aşıq Rüstəm⁴ sazın dilləndirəndə,
Yadıdadı nə hövləsək qaçardım?
Quşlar təkin qanad çalıb uçardım.
9. Şəngülava⁵ yurdu, aşıq alması⁶
Gah da gedib orda qonaq qalması,
Daş atması, alma-heyva salması
Qalıb şirin yuxu kimi yadımda,
Əsər qoyub ruhumda, hər zadımda.

3. Mirəjdər - məşhur bir çavuşun adıdır.

4. Aşıq Rüstəm - məşhur bir xanəndə və çalğıçının adıdır.

5. Şəngilabad - gözəl bağ-bağatları və dağı olan kənddir.

6. Aşıq alması - yarısı qırmızı, yarısı sarı olan sulu bir alma növüdür. Bu cəhətdən də ona «Aşıq alması» adı qoymuşlar.

10. Heydərbaba, Quru gölün⁷ qazları,
Gədiklərin sazax çalan sazları,
Kənd-kövşənin payızları, yazları,
Bir sinema pərdəsidir gözümdə,
Tək oturub, seyr edirəm özüm də.
11. Heydərbaba, Qaraçəmən caddası,
Çovuşların gələr səsi, sədası,
Kərbəlaya gedənlərin qadası
Düşsün bu ac yolsuzların gözüne,
Təməddünün uydux yalan sözünə.
12. Heydərbaba, şeytan bizi azdırıb,
Məhəbbəti ürəklərdən qazdırıb,
Qərə günün sərneviştin yazdırıb,
Salıb xalqı bir-birinin canına,
Barışığı bələşdirib qanına.
13. Göz yaşına baxan olsa, qan axmaz,
İnsan olan, xəncər belinə taxmaz,
Amma heyif, kor tutduğun buraxmaz,
Behiştimiz cəhənnəm olmaqdadır,
Zihəccəmiz məhərrəm olmaqdadır.
14. Xəzan yeli yarpaxları tökəndə,
Bulut dağdan yenib kəndə çökəndə,
Şeyxülislam⁸ gözəl səsin çəkəndə,
Nisgilli söz ürəklərə dəyərdi,
Ağaclar da Allaha baş əyərdi.

7. Quru göl - məşhur Şibli dolayının altında, Tehran şossesinin kənarında olan böyük bir göldür. İlin müəyyən vaxtında vəhşi qazlar, ördəklər uçuşub gələndə əzəmətli bir görkəm alır. Yayda suyunun çoxu çəkildiyindən Quru göl adlanır.

8. Şeyxülislam - aydın fikirli ruhani vaiz, həmin yerin hörmətli adamlarındandır. Cavanlıqda gözəl səsi olmuş və onun minacatı lazımı yerdə Allahın hök-mündən xəbər verərdi.

15. Daşlı bulax⁹ daş-qumunan dolmasın,
Baxçaları saralmasın, solmasın,
Ordan keçən atlı susuz olmasın
Deynə, bulax, xeyrin olsun, axarsan,
Üfüqlərə xumar-xumar baxarsan.

16. Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi,
Kəhlik oxur, dalısında fərəsi,
Quzuların ağı, bozu, qərəsi,
Bir gedəydim dağ-dərələr uzununu,
Oxuyaydım: «Çoban, qaytar quzunu»¹⁰.

17. Heydərbaba, sulu yerin düzündə,¹¹
Bulax qaynar çay-çəməninin gözündə,
Bulağotu¹² üzər suyun üzündə,
Gözəl quşlar ordan gəlib keçərlər,
Xəlvətləyib bulaxdan su içərlər.

18. Biçin üstü sünbül biçən oraxlar,
Elə bil ki, zülfü darar daraxlar,
Şikarçılar bildirçini soraxlar,
Biçinçilər ayranların içəllər,
Bir huşlanıb, sondan durub biçəllər.

19. Heydərbaba, kəndin günü batanda,¹³
Uşaqların şamın yeyib yatanda,
Ay bulutdan çıxıb qaş-göz atanda
Bizdən də bir sən onlara qissə de,
Qissəmizdə çoxlu qəmu qüssə de.

9. Daşlı bulaq - bulaq adıdır.

10. Çoban, qaytar quzunu... - şirin məhəlli nəğmələrdən biri idi.

11. Sulu yerin düzü - yer adıdır.

12. Bulaqotu - bulaqların kənarında göyərək suyun üzərində üzən ətirli bir otdur.

13. Bir qayda olaraq kənd uşaqları axşam düşüb şam yeyəndən sonra yatmağa gedəndə böyüklərdən xahiş edirdilər ki, onlara nağıl və hekayə danışsınlar. Şirin əfsanələrin laylayı altında yuxuya getsinlər.

20. Qarı nənə gecə nağıl deyəndə,¹⁴
Külək qalxıb qar-bacanı döyəndə,
Qurd keçinin Şəngülüsün yeyəndə
Mən qayıdıb bir də uşaq olaydım,
Bir gül açıb ondan sora solaydım.
21. Əmməcanın bal bəlləsin¹⁵ yeyərdim,
Sondan durub üs donumu geyərdim,
Baxçalarda tiringəni¹⁶ deyərdim,
Ay özümü o əzdirən günlərim,
Ağac minib, at gəzdirən günlərim.
22. Həçi xala¹⁷ çayda paltar yuvardı,
Məmmədsadıq damlarını suvardı,
Heç bilməzdik dağdı, daşdı, duvardı,
Hər yan gəldi, şıllağ atıb aşardıq,
Allah, nə xoş, qəmsiz-qəmsiz yaşardıq!
23. Şeyxülislam münacatı deyərdi,
Məşəd Rəhim ləbbadəni geyərdi,
Məşəd Acəli¹⁸ bozbaşları yeyərdi,
Biz xoş idik, xeyrat olsun, toy olsun,
Fərq eləməz, hər nolacaq, qoy olsun.

14. Qış gecələri viyıldayan külək-boran qapı-pəncərələri bir-birinə vuranda kənd qarıları uşaqlara qurdla keçinin nağılını danışır. Şehirlənmiş uşaqlar da qulaq asırlar ki, qurd necə gəlib Şəngülü, Məngülü və Oğlağı aparacaq.

15. «Bəllə» (farsca: qazı loğması) - çörəyin arasına yağ-bal qoyub bürmələyirlər. Uşaqların əlinə verirlər ki, dişləyib yesinlər.

16. Tiringə - təsnif və zərb muğamlarına deyirlər.

17. Həçi xala - Həcər adının qısaldılmış formasıdır.

18. Mərhum Məşədi Rəhim və Məşədi Həcəri kəndin sayılıb seçilən ağsaqqallarından idilər. Məşədi Rəhimin ləbbadə geyməsi onun bilikli adam olmasına dəlalət edir. Məşədi Həcəri qüvvətli və şux bir adam idi, xalqın dərdinə qalardı.

24. Məlik Niyaz¹⁹ vərəndilin salardı,
Atın çapıb, qıyqacıdan çalardı,
Qırğı təkin gədik başın alardı.
Dolayıya qızlar açıb pəncərə,
Pəncərələrdə nə gözəl mənzərə!
25. Heydərbaba, kəndin toyun tutanda,²⁰
Qız-gəlinlər həna, piltə satanda,
Bəy gəlinə damnan alma atanda,²¹
Mənim də o qızlarında gözüüm var,
Aşıqların sazlarında sözüüm var.
26. Heydərbaba, bulaxların yarpızı,²²
Bostanların gülbələri, qarpızı,
Çərçilərin ağ nabatı, saqqızı,
İndi də var damağımda, dad verər,
İtgin gedən günlərimdən yad verər.

19. Məlik Niyaz xan - Həmin yerin xanlarından yaxşı atsürən və atıcı bir adam idi.

20. Toy mərasimlərindən biri belə idi: işıqlıq və şadlıq əlaməti olan bir dəstə fitil və bir kasa xınanı bir siniyə qoyub qızların əlinə də dövr elətdirərdilər. Toya çağırılanların hər biri bir fitil və bir az xına götürüb yerinə öz imkanına görə pul qoyardı. Həmin pullar gəlini bəzəyən məşşatəyə çatardı.

21. Toy mərasimlərindən biri də belə idi: gəlini atla gətirən zaman bəy damın üstündə durub əvvəldən bir neçə yerindən kəsilmiş almanı var gücü ilə gəlinin ayağının altına çırpardı. Alma yerə dəyib parçalanardı. Alma doymaq əlaməti olduğundan, bununla bəy gəlinə demək istəyirdi ki, heç vaxt bir-birimizdən doymayacağıq.

22. Yarpız - farsca «punə”dir».” «Qole-pune nə na’pune”» mahnısı onun haqqındadır. Yazın peyki, ətirli və gözəl otlardan biridir. Hal əhləri yanında kövrək xatirələr mənbəyidir. Xüsusən bulaq kənarlarında təzə pendir-çörəklə yeyiləndə verdiyi ləzzət təsvirəgəlməzdir.

27. Bayram idi gecə quşu oxurdu,
Adaxlı qız bəg corabın toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu,²³
Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Bəg şalına bayramlığın bağlamaq.
28. Şal istədim mən də evdə ağladım,²⁴
Bir şal alıb tez belimə bağladım,
Qulamgilə qaşdım, şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı,
Xan nənəmi yada salıb ağladı.
29. Heydərbaba, Mirzəmmədin baxçası,²⁵
Baxçaların turşaşirin alçası,
Gəlinlərin düzmələri, taxçası
Hey düzülər gözlərimin rəfində,
Xeymə vurur xatirələr səfində.

23. Kəndli evlərində evin ortasında baca qoyurlar ki, təndirin tüstüsü ordan çıxsın. Ancaq bə'zən həmin bacadan başqa məqsədlərlə də istifadə olunur: bunlardan biri adaxlıbazlıqdır ki, onun xüsusiyyətlərini «Gecənin əfsanəsi» hissələrindən birində (kəndlinin adaxlıbazlığı) təsvir etmişəm. Digəri - Novruz bayramı günlərində şal sallamaqdır. Çərşənbə gecəsi bə'zi adamlar özünü tanıtmadan evlərin damına çıxıb öz rəngbərəng şallarını sallayırlar. Yə'ni ki, bayramlıq istəyirəm. Ev sahibi öz fərasətinə uyğun olaraq şal sahibini tanımalı, öz imkanına uyğun və şal sahibinə layiq bayram payını şalın ucuna bağlamalıdır. O zamanın bayramlığı çox vaxt güllü yun corablar, ipək dəsmallar, uşaq fişqırağı, gözəl toyuq-cücələri, boyanmış yumurta, çəpəz və şirniyyat və s. olardı. Bu adət əksərən kasıb uşaqları öyləndirmək, onların könlünü almaq məqsədi güdsə də, bayram günlərinin şən mərasimlərindən idi.

24. Həmin il mənim nənəm Xanım nənə rəhmətə getmişdi və biz bayram keçirtməməliydik. Ancaq mən uşaq olduğumdan, inadına salıb bir şal götürdüm və oyun yoldaşım Qulam xalaoğluginin damlarına qaçdım. Qulamin anası rəhmətlik Fatma xala hiss etdi ki, bu mənəm. Şalıma bir cüt güllü corab bağlaya-bağlaya mənə yetim qoymuş Xanım nənəmi yada salıb gözündən yaş tökdü. O zaman bir kəndli qadınının səmavi surəti unudulmaz bir tablo kimi xatirimdə əbədi iz qoydu.

25. Mirzəmməd - Mirzə Məhəmmədin qısaldılmış şəkli. Rəhmətlik bizim yaxın adamlarımızdan, işgüzar və qeyrətli bir kişi idi. Heydərbaba dağının ətəyində gözəl bir baxçası var idi. Mənə və yoldaşlarıma icazə vermişdi ki, bağçada nə istəyiriksə eləyək. Xatiri xoş olsun.

30. Bayram olub, qızıl palçıq əzəllər,
Naxış vurub, otaqları bəzəllər,
Taxçalara düzmələri düzəllər
Qız-gəlinin fındıqçası, hənası,
Həvəslənər anası, qaynanası.
31. Bakıçının sözü, sovu, kağızı,
İnəklərin bulaması, ağızı,
Çərşənbənin girdəkanı, mövizi,
Qızlar deyər: «Atıl-matıl, çərşənbə,
Ayna təkin bəxtim açıl, çərşənbə»²⁶.
32. Yumurtanı göyçək, güllü boyardıq,
Çaqqışdırıb sınıqların soyardıq,
Oynamaqdan bircə mægər doyardıq?
Əli mənə yaşıl aşiq verərdi,
İrza mənə novruzgülü dərərdi.
33. Novruzəli xərməndə vəl²⁷ sürərdi,
Gahdan yenib küləşlərin kürərdi.
Dağdan da bir çoban iti hürərdi,
Onda gördün ulax ayax saxladı,
Dağa baxıb qulaxların şaxladı.

26. Azərbaycanda bir qayda olaraq çərşənbə bayramı günü sübhədən su üstündən atılıb bu xalq nəğməsinə oxuyurlar:
Bəxti-mən bəxti-səid bəxtim bərəkallah,
Ağ ɵllərə qırmızı həna yaxdım, bərəkallah.
Atıl-matıl çərşənbə,
Bəxtim açıl çərşənbə.
Necə ki, Tehrandə çərşənbə bayramı axşamı od qalayıb üstündən atlanar və deyirlər:
Zərdiyye-mən ɵz to,
Sorxiyə to ɵz mən.
27. «Vəl» sözü xırmandöyən alət mənə-nasını verir. Təbrizdə ona «cırcır» deyirlər. Öküzü, atı yaxud ulağı ona qoşub xırman döyürlər.

34. Axşam başı naxırılan gələndə,²⁸
Qoduxları çəkib vurardıq bəndə,
Naxır keçib gedib yetəndə kəndə
Heyvanları çılpaq minib qovardıq,
Söz çıxsaydı, sinə gərrib sovardıq.
35. Yaz gecəsi çayda sular şarıldar,
Daş qəyələr seldə aşıb xarıldar,
Qaranlıqda qurdun gözü parıldar,
İtlər gördün, qurdu seçib ulaşdı,
Qurd da gördün, qalxıb gədikdən
aşdı.
36. Qış gecəsi tövlələrin otağı,
Kətlilərün oturağı, yatağı,
Buxarıda yanar otun yanağı,
Şəbçərəsi, girdəkanı, iydəsi,
Kəndi basar gülüb-danışmaq səsi.
37. Şüca xalaoğlunun²⁹ Bakı sovqəti,
Damda quran samavarı, söhbəti,
Yadımdadı şəstli qəddi, qaməti,
Cünəmməgin toyu döndü yas oldu,
Nənəqızın bəxt aynası kas oldu.

28. Kənd uşaqlarının əyləncələrindən biri bu idi: axşam çağı sürü çöldən qayıdanda qoduqları bir kənara çəkib gözləyirdilər ki, sürü bir az uzaqlaşsın. Sonra özlərini sürüyə çatdırmaq üçün tələsən qoduqlara minib çapır, çavuşları yamsılayaraq hay-küy qaldırırdılar. Bə'zən bu iş qoduq sahiblərinin e'tirazına səbəb olurdu. Necə deyərlər, özlərindən çıxırdılar. Bu zaman uşaqlar nə cür olur-olsun özlərini müdafiə etməyə çalışırdılar.

29. Şüca xaloğlu - igid və gözəl bir cavan idi. Badkubə səfərindən pay-püşklə qayıtmışdı ki, öz nişanlığına toy eləsin. Pis musiqi aləti olmayan qarmanını yaxşı çalırdı. Axşamlar öz evlərinin damına palaz salıb samavar qaynadır, kənd cavanları ilə deyib gülürdü. Heyif ki, taleyi bir rıqqətli kino pərdəsi kimi dəyişdi. Yazıq bəy olmamışdan yatalaq xəstəliyinə tutulub öldü. Əfsanəvi nişanlığını kor və keçəllərə qoydu.

38. Heydərbaba, Nənəqızın gözləri,
Rəxşəndənin³⁰ şirin-şirin sözləri,
Türki dedim, oxusunlar özləri,
Bilsinlər ki, adam gedər ad qalar,
Yaxşı-pisdən ağızda bir dad qalar.
39. Yaz qabağı gün güneyi dövəndə,
Kənd uşağı qar gülləsin sövəndə,
Kürəkçilər dağda kürək züvəndə,³¹
Mənim ruhum elə bilin ordadır,
Kəhlik kimi batıb qalıb, qardadır.
40. Qarı nənə uzadanda işini,
Gün bulutda əyirərdi teşini,³²
Qurd qocalıb çəkdirəndə dişini,
Sürü qalxıb dolayıdan aşardı,
Badyaların südü aşıb-daşardı.
41. Xəccəsultan əmmə dişin qııardı,³³
Molla Bağır əmoğlu tez mısardı,
Təndir yanıb, tüstü evi basardı,
Çaydanımız ərsin üstə qaynardı,
Qovurğamız sac içində oynardı.

30. Nənəqız və Rəxşəndə - mənim qohumlarım və tay-tuşlarımdır.

31. Bayram günlərində şaxtalar sınıb uşaqlar qartopu oynayanda cavanlar da dağın güneyində kürəklə sürüşməyə başlayardılar. Bu, kənd xizək sürməyidir. Başgicəlləndirici uçuş kimi xüsusi bacarıq və vər-diş tələb edir. Oturmuş halda olduğundan, Avropa xizək sürməyindən daha rahat və xoşagələndir.

32. Teşi - bir növ sadə əl milidir. Toxmaq şəklindədir. Kiçik bir qarmağı var. Kənd arvadları ağ yunu dizlərinin üstünə yığıb teşi ilə əyirir-dilər. Şe'r-in bu bəndində buludlara dolaşmış günəş həmin teşiyə bənzədilir.

33. Qışda sübh tezdən bibim təndir salıb evi yığışdırandan sonra təzədən kürsünü qurardı. Bunun üçün əvvəlcə lazım idi ki, hamını süpürgə ilə evdən çıxartsın. Bu isə biz tənbellərə sərf eləməirdi. Xüsusən bibimin ərini yaşı keçdiyindən kürsünün başından qaldırmaq çox çətin idi. Buna görə də bacardıqca ayaqlarını yerə dirəyirdi. Onun dirənməsi, bir tərəfdən də bibimdən qorxması, bibimin hirsindən dişlərini qıcıratması və həmin vaxt onların söyüşməsi çox gülməli və əyləncəli idi.

42. Bostan pozub gətirərdik aşığı,
Doldurardıq evdə taxta-tabağı,
Təndirlərdə bişirərdik qabağı,
Özün yeyib, toxumların çırtırdıq,
Çox yeməkdən lap az qala çatdırdıq.
43. Vərzəğandan³⁴ armudsatan gələndə,
Uşaqların səsi düşərdi kəndə,
Biz də bu yandan eşidib biləndə,
Şıllaq atıb bir qışqırıq salardıq,
Buğda verib armudlardan alardıq.
44. Mirzə Tağıynan³⁵ gecə getdik çaya,
Mən baxıram seldə boğulmuş aya,
Birdən işıq düşdü o tay baxçaya,
«Eyvay, - dedik, - qurddu». Qayıtdıq, qaşdıq.
Heç bilmədik nə vaxt küllükdən aşdıq.
45. Heydərbaba, ağacların ucaldı,
Amma heyif cavanların qocaldı,
Toxluların arıxlayıb acaldı,
Kölgə döndü, gün batdı, qaş qərəldi,
Qurdun gözü qaranlıqda bərəldi.

34. Vərzəğan - o zaman bol meyvəsi ilə ad çıxarmış bir kəndin adıdır. Başqa kəndlərə də satmaq üçün bu kənddən meyvə aparırdı. Vərzəğanlı armud satanın səsi gələndə uşaqların şadlığının həddi-hüdudu olmurdu. Xüsusən ona görə ki, alış-veriş üçün pul lazım deyildi: hər kəs bir ovuc buğda və ya arpa verməklə armud ala bilərdi.

35. Mirzə Tağı Bağırzadə bibimin oğludur. Bir qış gecəsi çay qırağına gedib ayın suda əksinə baxdıq. Ay batan adam kimi əl-qol atırdı. Şairlik təb'im təzə-təzə çiçəklənəndə bir dəfə gördüm ki, çayın o tayında dağın ətəyində qaranlıqda iki od şö'ləsi parlayır. Bibim oğlu dedi: - Vay, qurd! Zəhrim yarıldı. Qayıdıb qaçmağa başladım. Yolun bir hissəsi üzü yoxuş idi. Qorxudan süstləşmiş ayaqlarımı güclə çəkirdim. Axırda rəngi qaçmış, əsə-əsə evə çatdıq. O gecə kürsü yorğanının altında da xeyli titrədim.

46. Eşitmişəm yanır Allah çırağı,
Dair olub məscidüzün bulağı,
Rahat olub kəndin evi, uşağı,
Mənsur xanın³⁶ əli-qolu var olsun,
Harda qalsa, Allah ona yar olsun.
47. Heydərbaba, Molla İbrahim³⁷ var, ya yox?
Məktəb açar, oxur uşaqlar, ya yox?
Xırman üstü məktəbi bağlar, ya yox?
Məndən axunda yetirərsən salam,
Ədəbli bir salami-malakəlam.
48. Xəccəsultan əmmə³⁸ gedib Təbrizə,
Amma nə Təbriz ki, gələmmir bizə,
Balam, durun, qoyaq gedəx emmizə
Ağa öldü, tifağımız dağıldı,
Qoyun olan yad gedibən sağıldı.
49. Heydərbaba, dünya yalan dünyadı,
Süleymandan, Nuhdan qalan dünyadı,
Oğul doğan, dərdə salan dünyadı,
Hər kimsəyə hər nə verib alıbdı,
Əflatundan bir quru ad qalıbdı.

36. Mənsur xan Vəfaiyan - indi Tehranda yaşayır. Vəfalı uşaqlıq dostlarımdan biridir. Bir neçə il bundan qabaq vaxtını və vəsaitini sərf etməklə uçulub dağılmış məscid bulağını əsaslı təmir etmiş, xeyli savab qazanmışdır.

37. Molla İbrahim - mənim müəllimimdir. Doğrudan da fəzil bir kişidir. Qırx beş yaşından mənim xatırladığım yerdə müəllim və məktəbdardır. Demək olar ki, bütün mahalın əhalisinin ümidi və dayağıdır. Hətta o ətrafın mülkədarları və torpaq sahiblərinin hamısı onun şagirdi olmuş və ona həmişə borcludurlar. Amma kimsədən yardım ummadan tam sərbəstlik və azadlıqla gah öz kiçik tarlasında çalışır, gah da pulsuz-parasız dərs verməklə məşğul olur.

38. Ailəmiz Təbrizdə olan müddətdə böyük bibim ildə bir dəfə kənddən Təbrizə gəlirdi. Rəhmətlik atamdan sonra ailəmiz Tehrana köçdü. Hər dəfə bibimin Təbrizə getdiyini eşidəndə uşaqlar heyfəsilənib deyirdilər ki, yazıq bibimin halı bizziz necə olacaq? Şe'r-in bu bəndində həmin hisslər təsvir olunmuşdur.

50. Heydərbaba, yaru yoldaş döndülər,
Bir-bir məni çöldə qoyub çöndülər,
Çeşmələrim, çıraqlarım söndülər.
Yaman yerdə gün döndü, axşam oldu,
Dünya mənə xərabəyi-Şam oldu.
51. Əmoğluynan gedən gecə Qıpçağa³⁹,
Ay ki çıxdı, atlar gəldi oynaya,
Dırmaşırdıq, dağdan aşırıdığ dağa,
Məş Məmixan⁴⁰ göy atını oynatdı,
Tüfəngini aşırıd şaqqıldatdı.
52. Heydərbaba, Qərə kolun⁴¹ dərəsi,
Xoşginabın yolu, bəndi, bərəsi,
Orda düşər çil kəhliyin fərəsi,
Ordan keçər yurdumuzun özünə,
Biz də keçək yurdumuzun sözünə.
53. Xoşginabı yaman günə kim salıb?
Seyidlərdən kim qırılıb, kim qalıb?
A Mirqafar dam-daşını kim alıb?
Bulax genə gəlib gölü doldurur?
Ya quruyub, baxçaları soldurur?

39. Qıpçaq - bir dağ kəndidir. Uşaqılıqda əmoğlum Mahmud Nurazərlə ora qonaq getmişdik. Bir neçə gün at minib gəzməklə məşğul olduq.

40. Məş Məmixan - Hazırda polkovnikdir, bizim qonaqçımız idi.

41. Qərə kol - Heydərbaba dağının qoynunda bir dərənin adıdır. Qışqır-şaq kəndini bizim ata-baba vətənimiz Xoşginabla birləşdirir.

54. A Mirqafar⁴² seyidlərun tacıydı,
Şahlar şikar etməsi qıyqacıydı,
Mərdə şirin, namərdə çox acıydı,
Məzlumların həqqi üstə əsərdi,
Zalımları qılınş təkin kəsərdi.
55. Mirmustafa dayı,⁴³ ucaboy baba,
Heykəlli, saqqallı, Tolstoy baba,
Eylərdi yas məclisini toy baba,
Xoşginabın abrusu, ərđəmi,
Məscidlərun, məclislərun görkəmi.

42. Ağa Mirqafar - Təbrizdə və Tehrandə tanınmış rəhmətlik Mir Şərifdən (rəhmətlik Müstövfiyül - məmalikin dostu) sonra Xoşginabın ən hörmətli seyidlərindəndir. Xoşsifət, şirindil, qonaqsevər, şücaətli seyidlərdən biri idi. Eyni zamanda lazım gələndə qılınç kimi kəskin və ciddi olurdu. Lətifə danışmağı və məclis aparmağı bir sənətkar kimi şah əsəri səviyyəsinə qalxmışdı. Bugünkü terminlə desək, əxlaqı-komik pyeslər quraşdırır və bunlardakı bütün rolları özü ifa edirdi. Onun məclislərində heç kəs gülməkdən özünü saxlaya bilmir, qəşş edirdi. Məsələn, Nəsirəddin şahın ölümündən sonra vəliəhd Müzəffərəddin şah Təbrizdən yola düşərkən o qədər qəm-qüssəyə batıbmış ki, ixtiyarsız olaraq gözlərindən yaş axırmış. Saray ə'yanları şahın kefini açmaq üçün Ağa Mirqafarı çağırırdılar. Seyid çatan kimi şahın atının cilovundan tutub məzə verməyə başlayır. İş o yerə çatır ki, şah gülməkdən bitab olub qışqırır ki, gəlin məni seyidin əlindən alın. Xoşginabdakı kiçik mülkünün gəliri ilə dolanırdı. Varlılardan nə alırdısa, kasıb-kusuba parlayırdı. Onun verdiyi pulların hesabına Xoşginabda adi kəndlilər belə şal və tirmə arxalığ geyirdi.

43. Mirmustafa dayı - atamın dayısı rəhmətlik Mirmustafa dayı iri cüssəli, hündür boylu, uzun saqqallı bir seyid idi. Xarici görkəmindən məşhur rus yazıçısı və filosofu Tolstoya, daxili aləmindən isə Firdovsiyə bənzəyirdi. Çoxlu epik şe'ri və qəhrəmanlıq dastanı bilir, yeri gələndə oxuyurdu. Onun ciddi görkəmlə elədiyi adı söhbətlər hər kəsi güldürürdü. Onun ciddi görkəmlə elədiyi adı söhbətlər hər kəsi güldürən orijinal təşbehlərlə dolu olardı. Məsələn, bir dəfə qoca bir qarının uzun burnunu xalqın gözlərini nişan almış qoşalülə tüfəngə bənzətmişdi. Qərribə elmlərdən də mə'lumatı vardı və bayılma xəstəliyini pulsuz müalicə edirdi. Şəhərdə tanınmasa da kənd yerində sayılan şəxsiyyətlərdən biri idi.

56. Məcdüssadat⁴⁴ gülərđi bağlar kimi,
Guruldardı bulutlu dağlar kimi,
Söz ağzında ərirdi yağlar kimi,
Alnı açıq, yaxşı, dərin qanardı,
Yaşıl gözlər çırağ təkın yanardı.
57. Mənim atam⁴⁵ süfrəli bir kişiydi,
El əlindən tutmaq onun işiydi,
Gözəllərin axıra qalmışıydı,
Ondan sora dönərgələr dönüblər,
Məhəbbətin çıraqları sönüblər.

44. Məcidüs-sadat - rəhmətlik Ağa Mirətaulla igid və qədd-qamətli bir adam idi. Düz qaməti, açıq alnı, mavi parlaq gözləri vardı. O da rəhmətlik Ağa Mirqafar kimi tündxasiyyət, eyni zamanda məzhəkəçi və məclis bəzəyi idi. Musiqini çox sevirdi və uşaqlarını musiqi təhsili almağa həvəsləndirirdi. Qəzəbi məhəbbətdən daha çox idi. Bir sözlə Xoşginabın seçilən seydilərindən idi.

45. Mənim atam rəhmətlik Mirağa Xoşginabi xoşsifət seydidi. İlk baxışdan əsil-nəsəbi və nəcabəti gözə çarpırdı. Orta boylu, gözəl bədənli, vüqarlı, şirin danışığı, nüfuzədi baxışlı idi. Çox səxavətli idi. Ailə üzvlərinin sayı 30-40 nəfər olardı. Bərəkətli süfrəsi gecə-gündüz şəhərlinin-kəndlinin üzünə açıq olardı. Şe'r yazmazdı. Çox şe'r və musiqisəvər, hər cür sənət növünə həvəsli idi. Yaxşı xətt yazırdı. İri yazıda rəhmətlik Xoşnevisbaşının, narın xətdə isə rəhmətlik Əmir Hizam Gərvəsinin şagirdi olmuşdu. Adətən çox səbirli və yumşaqxasiyyət olsa da nadir hallarda həm də çox əsəbiləşər və qəzəblənərdi. O zaman başının və üzünün tükləri qabarıq, gözləri qızarırdı. Məşğul olduğu hüquq və məhkəmə işlərində çox dərin idi. Əksər davaları sülh və barışıqla başa çatdırı bilirdi. Günahı olan çox pullu müttəhimini rədd etmiş, əksinə günahsız müttəhimləri pulsuz qəbul edərək hətta mənzil xərclərini də öz cibindən vermişdi.

Doğrudan da bütün ömrünü məzlumların hüququnu müdafiəyə sərf etmişdi. Zahirən hamı ilə ünsiyyətdə olsa da, daxilən dindar və çəkinəngən idi. Dövrünün alimləri yanında sözü dəlil gücündə idi. Yadımda qaldığına görə Xoşginabın seydilərindən iki nəfəri çox dindar və pak idi: birincisi, Təbriz xiyabanının sakini rəhmətlik Hacı Mirəli Xoşginabi doğrudan da çox övliya adam idi və onun adı mənim uşaqlıq şe'rlərimdə çəkildiyi üçün xəcalət çəkirəm. İkincisi, Allah hamının ölənələrinə rəhmət eləsin mənim atam idi. Neçə dəfə Allahdan arzu eləmişdi ki, Qədr gecəsində vəfat eləsin. Eləcə də oldu. 1313-cü şəmsi ilində, Ramazan ayının 23-ü gecəsi əhya gecələri mərasimindən sonra sübh əzanana iki saat qalmış, dodağında təbəssüm, infarkt xəstəliyindən dünyadan köçdü. O gecə mən Xorasan yaylağının kəndlərindən birində idim. Yuxuda gördüm ki, atam üzə aya tərəf hərəkət etməkdədir. Ay işığı üzünün və sinəsini nura qərş etdiyi halda da qəhqəhə ilə gülürdü və qəhqəhəsi üfüqlərə yayılırdı. Oyananda qoca kəndli dedi: «Allahü Əkbər». Sübh əzanı idi. Çırağ

58. Mirsalehin⁴⁶ dəlisovluq etməsi,
Mirəzizin⁴⁷ şirin şaxsey getməsi,
Mirməmmədin⁴⁸ qurulması, bitməsi
İndi desək, əhvalatdı, nağıldı,
Keçdi getdi, itdi batdı, dağıldı.
59. Mirəbdülün⁴⁹ aynada qaş yaxması,
Cövcülərindən qaşının axması,
Boylanması, dam-divardan baxması,
Şah Abbasın durbini⁵⁰, yadəş bəxeyr,
Xoşginabın xoş günü, yadəş bəxeyr.

yandırır qəmgin halda Hafiz «Divan»-ından fal açdım. Bir qəzəl gəl-
di ki, təəccüblü olsa da, o gecəyə qədər gözümlə sataşmamışdı:

*Ruze-hecran o şəbe-ferqəte-yar axər şod
Zadəm in fal o qozəşt əxtər o kar axer şod
Bə'd əz in nur be afaq dəhəm əz dele -xiş
Ke be xurşid residim o gobar axer şod.
(Yarın hicran günü və ayrılıq gecəsi qurtardı
Bu fali açdım, ulduz keçdi, iş qurtardı.
Bundan sonra öz ürəyimdən üfüqlərə nur verəcəyəm
Çünki günəşə çatdıq və toz-torpaq qurtardı.)*

İki gün sonra atamın vəfatı haqqında teleqram gəldi.

46. Rəhmətlik Ağa Mirsaleh - yaxşı xətti var idi. Qılıqlı sadə və səmimi bir insan idi. Söhbətində elə duzluluq və hissiyyat var idi ki, zarafatla deyərdilər ki, səfehliyi tutub.
47. Rəhmətlik Ağa Mirəziz - enlikürək, qüvvətli, mütənasib bədənli bir adam idi. «Şah Hüseyn»-i, dəstələri təşkil olunanda o həmişə dəstəbaşı olardı. Çünki gözəl səsi və xüsusi bazburutu ilə sanki bu iş üçün yaranmışdı.
48. Rəhmətlik Ağa Mirmöhsünün oğlu rəhmətlik Ağa Mirməhəmməd - Ağa Mirmöhsün at minən, tufəng atan, igid bir adam idi. Hal əhllərinin dediyinə görə, söhbət zamanı Ağa Mirməhəmməd köklənən saz kimi yavaş-yavaş qızışar və ağzı köpüklənə-köpüklənə rəcəz deməyə başlamış.
49. Rəhmətlik Ağa Mirəbdülxaliq - kiçik bibimin əridir. Cavanlıqda məzəli işləri var idi. Məsələn, arvadları yamsılaraq vəsmə çəkər, başına çadra örtər, naz-qəmzə ilə divar dalından boylanıb cavanlarla baş-başa verərdi. Bu hekayə mənim ən şirin xatirələrimdən biri kimi Xoşginabda keçirdiyim xoş günlərin yadıqardır.
50. Şah Abbasın durbini - məşhur rəvayətə görə Cəmşidin bir camı vardı ki, hər şeyi orada görürdü. Şah Abbasın durbini də xüsusən Azər-baycan köndlərində məşhurdur. Bu cəhətdən Şah Abbas haqqında çox şirin nağıllar var, özü də bu nağıllarda durbini çox işlər görür.

60. Sitarəmmə nəzikləri⁵¹ yapardı,
Mirqadir⁵² də hərdəm birin qapardı,
Qapıb, yeyib, dayça təkin çapardı,
Gülməliydı onun nəzik qappası,
Əmməmin də ərsininin şappası.
61. Heydərbaba, A Mirheydər⁵³ neynəyir?
Yəqin genə samavarı qeynəyir.
Day qocalıb, alt əngiynən çeynəyir,
Qulax batıb, gözü girib qaşına,
Yazıq əmmə, hava gəlib başına.
62. Xanım əmmə Mirəbdülün sözünü
Eşidəndə əyər ağız, gözünü,
Məlkamıda⁵⁴ verər onun özünü,
Davaların şuxluğılan qatallar,
Əti yeyib, başı atıb yatallar.

51. Sitarə bibi - yaşlarına uyğun olaraq mənim dörd bibim vardı: birinci Xədicə Soltan, ikinci Sitarə, üçüncü Sara əmməcan, dördüncü Səyyarə (Xanım əmmə). İlk üçü Allahın rəhmətinə gedib.

Nazik - Təbrizin özündə nazik deyirlər. Bir növ yumru girdə kənd çörəyidir. Laylarının arasına qoyulan ləzzətli iç ilə çox yeməli olur.

52. Mirqadir - bibimin oğludur.

53. Ağ Mirheydər - bibimin əridir. İndi 80 yaşlı qocadır, işdən-gücdən qalıb. Ağlı - başı yerində olanda şirin zarafatlar edərdi. O zarafatlar indi də bizim qohumlar arasında məşhurdur. Əli və ürəyi açıq bir kişi idi. Gedib-gələni çox idi. Samavarı həmişə qaynayardı, çay içməkdə həddini aşardı.

54. Mələk aməd - «mələk-əl-mövt» sözünün qısaldılmış şəkli ki, kəndlərdə mürdəşir sözünün əvəzinə işlənir.

63. Fizzə xanım⁵⁵ Xoşginabın gülüydü,
A Miryəhya⁵⁶ əmqızının quluydu,
Rüxsarə⁵⁷ artist idi, sevgiliydi,
Seyidhüseyn⁵⁸ Mirsalehi yamsılar.
A Mircəfər⁵⁹ qeyrətlidir, qan salar.
64. Səhər tezdən naxırçılar gələrdi,
Qoyun-quzu dam-bacada mələrdi,
Əmməcanım körpələrin bələrdi,
Təndirlərin qovzanardı tüstüsü,
Çörəklərin gözəl iyi, istisi.
65. Göyərçinlər dəstə qalxıb uçallar,
Gün saçanda qızıl pərdə açallar,
Qızıl pərdə açıb, yıgıb qaçallar,
Gün ucalıb artar dağın cəlalı,
Təbiətin cavanlanar cəmalı.
66. Heydərbaba, qarlı dağlar aşanda,
Gecə karvan yolun azıb, çaşanda,
Mən hardasam, Tehranda, ya Kaşanda,
Uzaqlardan gözümlə seçər onları,
Xəyal gəlib, aşıb keçər onları.

55. Fizzə xanım - atamın dayısı qızıdır. Cavanlığında gözəgəlimli və Xoşginab seyidlərinin hörmətlilərindən idi.

56. Ağa Miryəhya - rəhmətlik Məcidüs - sadatın qardaşı və rəhmətlik Ağa Mirmustafanın ikinci oğludur. Açıqürəkli, sadə və səmimi bir adamdır. Epik şe'rləri, xüsusən «Şahnamə»'ni çox sevirdi və əzbərdən deyirdi. Bu xüsusiyyət rəhmətlik atasından ona miras qalıb.

57. Rüxsarə xanım - atamın xalası qızı, hörmətli seyidlərdəndir. Hazırda Tehranda yaşayır. Təqlid baxımından sənətkarlıq və artistlik məhərrətinə malikdir.

58. Ağa Seyidhüseyn - bizim möhtərəm əməllilərimizdən. Çox tərbiyəli, söhbətçi, nəci bəndəsidir. Otuz ildən bəri Şəraqilər ailəsi ilə bağlanıb və Qıpçaq kəndində yaşamağa qərar verib.

59. Rəhmətlik Ağa Mircəfər - rəhmətlik Ağa Mirqafarın böyük oğludur. İşgüzar, cəsur və qorxmaz bir adam idi. Amma əli ağır idi. Kənddə baş verən zərəfatlarda iştirak etsə idi, iş xətersiz qurtarmazdı.

67. Bir çıxaydım Damqəyənin⁶⁰ daşına,
Bir baxaydım keçmişinə, yaşına,
Bir görəydim nələr gəlmiş başına,
Mən də onun qarlarıylan ağlardım.
Qış donduran ürəkləri dağlardım.
68. Heydərbaba, gül qönçəsi xəndandı,
Amma heyif, ürək qəzası qandı,
Zindəganlıq bir qaranlıq zindandı,
Bu zindanın dərbəçəsin açan yox,
Bu darlıqdan bir qurtulub qaçan yox.
69. Heydərbaba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı,
Bir-birizdən ayrılmayıq, amandı,
Yaxşılığın əlimizdən alıblar,
Yaxşı bizi yaman günə salıblar!
70. Bir soruşun bu qarğınmış fələkdən,
Nə istəyir bu qurduğu kələkdən?
Deynə, keçirt ulduzları ələkdən,
Qoy tökülsün bu yer üzünə dağılsın,
Bu şeytanlıq qurğusu bir yığılsın!
71. Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşıydım dağdan aşan selinən,
Ağlaşıydım uzaq düşən elinən,
Bir görəydim ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı?

60. Damqəyə - əzəmətli bir qayadır. Ağac budağı kimi dağdan ayrılıb, əyilib. Altında otaq boyda bir yer düzəldib ki, qışda və yayda yol keçənlərin, çobanların sığınacağı olur. Uşaqlar da bə`zən onun damının üstünə çıxıb ətrafdakı ənginliklərin tamaşasından həzz alırlar (Damqəyə dağın döşündə, dərənin üstündə, Şəngilabad və Güllücə kəndlərinin arasındadır).

72. Mən sənintək dağa saldım nəfəsi,
Sən də qeytər göylərə sal bu səsi,
Bayquşun da dar olmasın qəfəsi,
Burda bir şir darda qalıb bağırır,
Mürüvvətsiz insanları çağırır.
73. Heydərbaba, qeyrət qanın qaynarkən,
Qərəquşlar sənnən qopub qalxarkən,
O sıldırım daşlar ilə oynarkən
Qovzan, mənim himmətimi orda gör,
Ordan əyil, qamətimi darda gör.
74. Heydərbaba, gecə durna keçəndə,
Koroğlunun gözü qara seçəndə,⁶¹
Qıratını minib, kəsib-biçəndə,
Mən də burdan tez mətləbə çatmaram,
Eyvaz gəlib çatmayınca yatmaram.
75. Heydərbaba, mərd oğullar doğginan,
Namərdlərin burunların ovginan,
Gədiklərdə qurdları tut boğginan,
Qoy quzular ayın-şayın otlasın,
Qoyunların quyruqların qatlasın.
76. Heydərbaba, sənin könlün şad olsun,
Dünya varkən ağzın dolu dad olsun,
Sənnən keçən tanış olsun, yad olsun,
Deynə mənim şair oğlum Şəhriyar,
Bir ömürdür qəm üstünə qəm qalar.

61. Şe`rin bu bəndində Koroğlu hekayəsinə işarə edilmişdir. Demək istəyir ki, o zaman ki, Koroğlu dastanını danışırılar mən də buradan qulaq verməkdəyəm. Dastan axıra çatmayınca məni yuxu aparmaz. Azərbaycanın, bəlkə bütün dünyanın ən məşhur qəhrəmanlıq hekayəsi olan «Koroğlu» dastanının qısa xülasəsi belədir: dastanın qəhrəmanı Koroğlu öz oğlu Eyvazı döyüşə göndərir. Gün batana qədər Eyvaz qayıtmır. Koroğlu, gecənin zülmətində ora-bura baxa-baxa, hər qaraltıdan ümidə düşə-düşə gah yeldən, gah durna qatarından oğlunu soraylayır. Gecəni bir təhər səhər eləyib, tez Qırat adlı əfsanəvi atına minərək döyüşə gedir. Düşməni məğlub edib, əsir düşmüş oğlunu qurtarır. Eyvazın qayıtmaması ilə dastan bitir.

İKİNCİ HİSSƏ

1. Heydərbaba, gəldim səni yoxluyam,
Bir də yatam, qucağında yuxluyam,
Ömrü qovam, bəlkə burda haxlıyam,
Uşaqlığa deyəm: bizə gəlsən bir,
Aydın günlər, ağlar üzə gülsən bir!
2. Heydərbaba, çəkdün məni gətirdün,
Yurdumuza, yuvamıza yetirdün,
Yusifivi uşaq ikən itirdün,
Qoca Yə`qub, itmişəm də tapıbsan,
Qovalayıb qurd ağzından qapıbsan.
3. Gedənlərin yeri burda görünür,
Xanım nənəm ağ kəfənin bürünür,
Dalımcadır, hara gedim sürünür.
- Bala, gəldün? Niyə belə gec gəldün?
Səbrim sənnən güləşdi, sən güc gəldün.
4. Mən gördüyüm karvan çatıb, köçübdi,
Ayrılığın şərbətini içibdi,
Ömrümüzün köçü burdan keçibdi,
Keçib gedib gedər-gəlməz yollara,
Tozu qonub bu daşlara, kollara.
5. Burda şirin xatirələr yatıblar,
Daşlarıylan başı başa çatıblar,
Aşnalığın daşın bizdən atıblar,
Mən baxanda qovzanıllar, baxıllar,
Bir də yatıb yandırılırlar, yaxıllar.

6. Qəbiləmiz burda qurub ocağı,
İndi olmuş qurd-quşların yatağı,
Gün batanda sönər bütün çırağı,
«Və bəldətin leysə ləha ənisu
İlləl yəafirə və illəl-isu»
7. Zaman keçir, üfüqlərdə toz qalır,
Karvan kimi uzaqlarda toz salır,
Duman gəlir, ürəkləri çulğalır,
Ürək deyir: zaman, keçmə, amandır!
Keçənlərdə gözümlə var, bir dayan dur!
8. Ruzigarın dəyirmanı fırlanır,
Məxluq onun dişlərinə tollanır,
Bax ki, yenə bəşər necə allanır,
Həmişəlik şadlıq umur özünə,
Qəbri görür, toz qondurmur üzünə.
9. Köhnələrin sür-sümügi dartılıb,
Qurtulanın çul-çuxası yırtılıb,
Molla İbrahim lap əriyib qurtulub,
Şeyxülislam səhman qalıb, qıvraxdı,
Novruzəli qaçaq keçib, qoçaqdı.
10. Ahılların yetmiş kəfən çürüdüb,
Cahılları dünya qəmi kiridib,
Qız-gəlinlər ət-canların əridib,
Rəxşəndənin nəvə tutur əlini,
Nənəqızın kürəkəni, gəlini.

11. Çox şükrü var, yenə gəldux görüşdux,
İtənlərdən, bitənlərdən soruşdux,
Küsmüşdux da, Allah qoysa, barışdux,
 Bir də görüş qismət ola, olmaya,
 Ömürlərdə fürsət ola, olmaya.
12. Burda xəyal meydanları genişdi,
Dağlar, daşlar bütün mənə tanışdı,
Görcək mənə Heydərbaba danışdı :
 - Bu nə sədi, sən aləmə salıbsan,
 Gəl bir görək özün harda qalıbsan?
13. Kəcavəylə bu çaydan çox keçmişik,
Bu çeşmələrdən nə sular içmişik,
Bu yoncalıqlarda kəsib biçmişik,
 Çəpişləri qıdıxlayan günlərim,
 Çəpiş kimi oynaxlayan günlərim.
14. Bu xırmanda «aradanxır» oynardux,
Comalaşıb qarışqatək qaynardux,
Yavaş-yavaş baxçalarda ağnardux,
 Ağaclardan çilingağac kəsərdux,
 Qoruçqunun qorxusundan əsərdux.
15. Bir tövlədə sarı inək doğardı,
Xanım nənəm inəkləri sağardı,
Ana iysi dam-divardan yağardı,
 Mən buzovu qucaqlardım qaşmasın,
 Deyərdi:- Bax, badya dolsun, daşmasın.

16. Bu damlarda çoxlu cızıx atmışam,
Uşaqların aşıqların udmuşam,
Qurquşunlu saqqa alıb satmışam,
Uşaq necə heç zadınan şad olar,
İndi bizim qəmi tutmur dünyalar.
17. Məktəb qalır, uşaqlar dərs alıllar,
Hey yazıllar, hey pozullar, yalıllar,
Molla İbrahim özü, evi qalıllar,
Amma bizim yoldaşlardan qalan yox,
Bunlardan bir bizi yada salan yox.
18. Bir vaxtında bu məktəb pərgar idi,
Bir Müseyyib, bir Məmdəsən var idi,
Biri xəlfə, biri vərzişkar idi,
Axund bizlə oynamağa gedərdi,
Özü bizə oynamaq öyrədərdi.
19. Dedim, balam, o Məmdəsən nolubdu?
Mə'lum oldu tifil bala ölübdü,
Nə var, nə var, burnundan qan gəlibdi,
Bir yel əsir, baxırsan Məmdəsən yox,
Bu kənddə bir burun qanı kəsən yox.
20. Dedim, deyin Müseyyibə nə gəldi?
Qulam, gördüm, ağlar göz ilə gəldi,
Dedi: o da bahalıq düşdü, öldü,
Dedim, yazıq bizlə hasıl bölənlər,
Bitməyəndə aclarından ölənlər.

21. Bu məktəbdə şe`rin şəhdin dadmışam,
Axundun ağzından qapıb udmuşam,
Gahdan da bir axundu aldatmışam,
-Başım ağrır, - deyib, qaçıb getmişəm,
Baxçalarda gedib gözdən itmişəm.
22. Azad olanda məktəbdən çıxardıq,
Hücumla bir-birimizi sıxardıq,
Yolda hər nə gəldi, vurub yıxardıq,
Uşaq demə, ipin qırmış dana de,
Bir dana da demə, əlli dana de.
23. Məlikniyaz itkin gedib yox olub,
Miraslan xan səktə edib yıxılıb,
Hərə qaçıb bir dərədə sıxılıb,
Çörək qəmi çıxıb xalqın ayına,
Hər kəs qalıb öz canının hayına.
24. Kətdi yazıq çırağ tapmır yandıra,
Görüm sizin bərqüz qalsın andıra,
Kim bu sözüərbablara qandıra:
Nədir axır bu millətin günahı?
Tutsun sizi, görüm, məzlumlar ahı!
25. Hər nə alır baha verir qiyməti,
Ucuz fəqət əkinçinin zəhməti.
Bitəndən artıq biçənin ücreti,
Kənd uşağı gedir yolda işləyə,
Orda bəlkə qəndi tapa, dişləyə.

26. Kətdi gəlin kimi dünyanı bəzər,
Öz övrəti yamaq-yamağa düzər,
İynə bəzər xalqı, özü lüt gəzər,
İndi də var çarşabları albaqdı,
Uşaqların qıç-parası cılpaqdı.
27. Bu baxçada aş tərəsi əkərdik
Hey su açıb kərđiyə göz dikərdik,
Çıxmaq həmin dərib aşə təkərdik,
Fıncılışlar qaşıqlardan aslanı,
Yağlı desəm, quru ağzın islanı.
28. Bu döşlərdə quzuları yayardıq,
Axmasınlar ulduz təkin, sayardıq,
Quşqovanı çəkib daşə dayardıq,
Quşqovan da elə bil ki, qabandı,
Qurd uzaqdan deyər bəs ki, çobandı.
29. Xanım nənəm naxoş olan il idi,
Qış var ikən külək idi, yel idi,
Qış da çıxdı, yağış idi, sel idi,
Yük-yapını hey çatırdıq ki, gedax,
Sel küşgürür, məcbur oldux qeyidax.
30. Neysan düşdü, biz də düşdux yağışə,
Hey deyirdux bəlkə yağış yığışə,
Kim bacarar sellər ilə boğuşə?
Balakışi faytonçumuz gəlmişdi,
İmamiyyə qəhvəsində qalmışdı.

31. Bu zəmidə gedib, gözdən itərdik,
Tonqal qurub, sütünləri ütərdik,
Deyib, gülmək muradına yetərdik,
El də gülsün, muradına yetişsin,
Ürəklərin yaraları bitişsin.
32. Xəlvərçilər burda xəlvər daşırdı,
Bu küllükdən ulaxlar dırmaşırdı,
Sellər kimi ne`mət aşıb-daşırdı,
Hər iş dedin hər kimsəyə görərdi,
Can dərmanı istəsəydin verərdi.
33. İndi bəşər ac qurd təkin uduxub,
Çömbələnti göz qıcırdıb duruxub,
Baxıllar ki, görsünlər kim sınıxub
Tökülsünlər onun ləşin yırtınsınlar,
Hərə bir diş ənsəsindən qırtınsınlar.
34. Heydərbaba, səndə dəfinələr var,
Dağlar vədiəsi xəzinələr var,
Amma sənə bənzər də sinələr var,
Bu sinələr dağlar ilə danışır,
Dağlar kimi göglər ilə qonuşur.
35. Gör hardan mən sənə saldım nəfəsi,
Dedim qaytar sal aləmə bu səsi,
Sən də yaxşı simurq etdin məgəsi,
Sanki qanad verdin yelə, nəsimə,
Hər tərəfdən səs verdilər səsimə.

36. Heydərbaba, səni vətən bilmişdim.
Vətən deyib, baş götürüb gəlmişdim,
Səni görüb göz yaşımı silmişdim,
Halbuki, lap qəmli qürbət səndəymiş,
Qara zindan, acı şərbət səndəymiş.
37. Kim qaldı ki, bizə bugün burmadı,
Altdan-altdan bizə kələk qurmadı,
Bir mərd oğul bizə havar durmadı,
Şeytanları qucaqlayıb gəzdiz siz,
İnsanları ayaqlayıb, əzdiz siz.
38. Divar ucaldı, gün bizə düşmədi.
Zindan qaraldı, göz-gözü seşmədi,
Gündüz gözü mənim lampam keşmədi,
Sel də basdı, emmiz dolub göl oldu,
Çox yazığın evi çönüb çöl oldu.
39. Əvvəl başı məndən istiqbal etdiz,
Sondan çönüb işimdə ixlal etdiz,
Öz zənnizcə ustadı iğfal etdiz,
Eybi yoxdur, keçər gedər ömürdür,
Qış da çıxar, üzüqara kömürdür.
40. Mənim yolum məhəbbət caddəsiydi,
Son sözlərim haqqın iradəsiydi,
Məhəbbətin risalət və`dəsiydi,
Yoxsa məndə bir kəs ilə qərəz yox,
Siyasət adlı məndə bir mərəz yox.

41. Haqq nə deyir? Küfrə qarşı getməyiz,
Nurdan çıxıb, zülmət içrə itməyiz,
Fırıldağa fırfıratək bitməyiz,
Gördüz də ki, olmadı küfrün dibi,
Pul da versə, almağa tikmiş cibi.
42. Şeytan bizim qəlbimizi çöndərüb,
Allah deyən yoldan bizi döndərüb,
İlanlı çeşməyə bizi göndərüb,
Minnət qoyur ki, arxınız nəhr olub,
Biz görürük sular bizə zəhr olub.
43. Heydərbaba, gileylikdən nə çıxar?
Zülmün evin səbrü təhəmmül yıxar,
Dərviş olan səbrin əlin bərk sıxar,
Gəl qayıdaq, çıxacaq Ağə düzünə,
Keçək yenə məhəbbətin sözünə.
44. Deynə uşaq bir-birilə saz olsun,
Bəlkə bu qış bir də çönüb yaz olsun,
Çay, çəmənlər ördək olsun, qaz olsun,
Biz də baxıb fərəhlənib bir uşaq,
Sınıq-salxaq qanadları bir açaq.
45. Bu baxçadan alçaları dərərdik,
Qış adına çıxıb damda sərərdik,
Hey də çıxıb yalandan çöndərərdik,
Qış zumarın yayda yeyib doyardıq,
Bir külli də minnət xalqa qoyardıq.

46. Evlər qalır, ev sahibi yox özü,
Ocaqların ancaq işıldır közü,
Gedənlərin az-çox qalıbdır sözü,
Bizdən də bir söz qalacaq, ay aman!
Kimlər bizdən söz salacaq, ay aman!
47. Bizdən sora kürsülərin tovunda,
Kəndin nağıllarında, söz-sovunda,
Qarı nənənin çaxmağında, qovunda,
«Heydərbaba» özün qatar sözlərə,
İçki kimi xumar verər gözlərə.
48. Aşıq deyər: Bir nazlı yar var imiş,
Eşqindən odlanıb yanar var imiş,
Bir sazlı, sözlü Şəhriyar var imiş,
Odlar sönüb, onun odu sönməyib,
Fələk çönüb, onun çarxı çönməyib.
49. Heydərbaba, alçaqların köşk olsun,
Bizdən sora qalanlara eşq olsun,
Keçmişlərdən gələnlərə məşq olsun,
Evladımız məzhəbini danmasın,
Hər içiboş sözlərə aldanmasın!

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ ƏVƏZİ	3
MÖHTƏŞƏM SƏNƏT ƏSƏRİ	8
ÖYRƏDƏN ALLAHIN ADI İLƏ	57
ŞƏHRİYARIN «HEYDƏRBABASI»	67
MÜQƏDDİMƏ	75

«HEYDƏRBABAYA SALAM» POEMASI

BİRİNCİ HİSSƏ	79
İKİNCİ HİSSƏ	99

ELMAN HİLAL oğlu QULİYEV
«HEYDƏRBABAYA SALAM» NECƏ VARSA

**Kompyüter tərtibatçısı
və dizayner:**

Akif Dənizadə

Operator:

Natiq Hüseynov

Texniki redaktor:

Mircüneyd Çayrudi

Yığılmağa verilmiş 01.05.2001
Çapa imzalanmış 31.05.2001
Formatı 84x108 1/16.
Fiziki ç/v 6.9.
Şerti ç/v 19,34.
Tirajı 500

ELMAN QULİYEV

«HEYDƏRBABAYA
SALAM»
NECƏ VARSA

